

1929  

---

606

АРХИВ

**A·K (B) F. MƏRQƏZI  
KOMİTƏ**

*Butun dunja proletarları birləsin!*

• ve Baqı Komitəsinin Firke Tarixi 3e'best

**J. RATHAYZER**

# 3YRA AZƏRBAYCANLI

**YGRYND A MUBARƏZƏ**

2608

0:323.2(47.924)

R - 27

947  
QITA... VƏXTİNDƏ KAJTARBNBZ  
B/ TAITE HMGY B CPOK

AK (b) F MK və Baq. Komitəsinin Firkə Tarixi 30'bası.

*Butun dunja proletarlari birləsin!*

1929

J. RATHAYZER

606

Cevirani: H. Ə. Axundov

9147.920

P24

R-27

21159

3YRA AZƏRƏJCANI, YGRYNDƏ MUBARƏZƏ

14096  
AZƏRƏJCANI  
YGRYNDƏ MUBARƏZƏ

Aprəl inkilabı tarixinə dəjir.

3

AZƏRƏJCAN DEVLƏT NƏBRİJATI

Baqı — 1929

APXV

03311

Azərbaycan mətbəəsində basıldı.  
Baql. Baloj Marsqoj və Krasno  
Prensensqi quçaların tinində  
№№ 10/36. Baz Mətbəyat Mu-  
durliqi № 910 Sifaris № 163  
Sajı 1500

ƏRƏBİ

## BİRİNCİ FƏSİL

### Toprak yğrynda.

1920-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Kommynist firkaşinin iğinci kyryltajında Mərqəzi Komitənin hesabat mə'ryzəsini edən mə'ryzəçi dedi:

«Mən byrasını həkiki mə'lymat və faktlar ilə təsdik və jənə də təsdik edirəm qi. Azərbaycanda by vaktə dəq əqər qizlində kommynist işi aparılmasajdı, əubhəsiz qi, biz iğkilab edə bilməzdik... Kizli ordynın kuvvəsi, kuvvəmizi jaltılız məhqəmlətdi; haqimijətə asan bir syratda əlimizə almak uçun imqan verdi» 1).

Sonra biz qərəcəəliq qi, firkaşinin qizlində aparıldıqı, bəjuq iz qəstərməqde, mə'ryzəçi tamamilə həkili idi. Laqin byny ilavə etməq lazımdyr qi, Musavat həquməti də özünün bacarıksız siyasəti və hər nev' əqsi-inkilab karətində diz çəqməsi ilə qizli firka təəqilatının apardıqı inkilabi izlərin müvəffəkijətinə az jardıın etmədi.

1918-ci ildə Qəncə mülqədarları, dəxi nü-məjəndələri bylynan zakafkasija sejmı; toprakları mülqədarları əlindən alıb karətiksiz olaraq,

1) Azərbaycan firka tarixi. Azərbaycan Kommynist Firkaşini iğinci kyryltajının stenografija hesabatı (7-ci iclas).

qəntlilərə pajlamak haqqında bir kanyın lajihəsi kəbyl etdi. Dəğrydyr Azərbaycan bəylər və xanları sejmədə toprak və iəçi məsələlərinə bəklməməstni, təqəd etdilər; laqin iəçi və Səldat Numajəndələri Zyrası, nın təzjiki altında olarək sejm, o cəmlədən Azərbaycan mülqədarları, nın numajəndələri dəxi, by kanyynın ləhinə səs verməqə məcbyr oldylar.

1918-ci il iyyın aj, nın 19-nda Qəncədə «müstəkil» Azərbaycan Cəmhryrijəti həquməti təzqil edildi və by həqumət uə qun sonra, iyyın aj, nın 22-ndə belə bir kərar çəkərdi:

«Zakafkasija sejmının toprak islahatı haqqındaqı, kanyynyn həjətə qecirilməsini Məclisi-Muəssisan çağırılana dəq dəjandırmalt. İstər xusysi xəxsələrin və istərşə xəzinənin by vaktə dəq zəbt edilmisə toprakları, nı, qerijə kajırmalt. Məclisi-Muəssisana təkdim etməqdən otrə toprak məsələsinə əjid olan lazımi materialları, nı indidən toplandırmalt, toprak nəzarətinə tapşırılslın. Toprak komitələrini jəniddən təzqil etməq və ja inqi tamamilə ləğv etməq haqqında by jəklə muddət iəçisində məryzə təkdim edilsin» 1).

Bələliqlə qəntlilər tərəfindən toprakları, nı zəbt edilməsini həqumət əsaslı syrətdə ləğv etdi. Toprak komisijaları, ləğv ölyndy; laqin Musavat və İttihad bloyə Məslic-i-Muəssisanı, çağırmaq uəun macal tapə bilmədi. Əslinə bəklırsə, toprak nazirinə, toprak islahatına əjid materiallar hazırlaməklə məzğyl olmaq həc də lazımi dejidli. 1919-cy ildə Azərbaycan parlaman toprak komisijası, toprak islahatı haqqında səhbət açmığı, lazımi bildi:

1) Diplomatiq missija fondy №8

Laqin səslər jarı bəlunduqu uəun toprak islahatı lajihəsi hətta komisijada belə qecmədi.

Parlamanın bir illiq kuvvəli kanyın verici fəalijətindən sonra 1919-cy il oktyabr aj, nın 2-ndə toprak komisijası, tərəfindən iclasın qundəliq məsələləri sırasına bir də toprak islahatı məsələsi koijldy. Sədr, muzaqəratı-jəvmijəni e'lan edərqən belə bir təqlifdə bylynyr:

«Muzaqəratı jəvmijənin birinci nəvbətində dyran toprak islahatı məsələsinə muzaqəratı-jəvmijədən çəkərmalt; çəunq toprak nəzarəti parlamanın hie'atı-rijəsətindən rica etməsür qı, by məsələnin muzaqərəsi hələliq təxir edilsin; ta qı, toprak nəzarəti tərəfindən tərtib edilmisə kanyın lajihəsi ilə parlaman toprak komisijası, nın təkdim etdiqı kanyın lajihəsinin iğisini bir jerdə qəniz bir syrətdə nəzərdən qecirməq mummqun olslın».

Toprak kanyını lajihəsinə bir ilin muddətində «qəniz bir syrətdə nəzərdən qecirməq» nazirə mummqun olmamadı. Toprak kanyın lajihəsinə «qəniz bir syrətdə nəzərdən qecirməq» uəun ona gejrı muəjjən bir vakt daha lazımi idi.

Toprak nazirinin muəvini; toprak nəzarətinin təqlifinə byny bəhanə qətirir idi qı,

«toprak məsələsi özə-özluqunda öldykə mu-rəqqəb bir məsələdür və by məsələni aqrı-acıslız olarək həjətə qecirməq uəun elə bir kanyın lajihəsi tərtib etməlidür qı, by lajihə az da olsa, toprak islahatının bütün cihətlərini ihatə etsin və ony həjətə qecirməq asan olslın».

Nazirin sozlarına inanarsak, toprak nəzarəti belə bir kanyın lajihəsinin tərtibi üzərində yzyın

muddət çalıbmı, ədyr. Laqin o, məsələnin murəqqəb olmasını nəzərə alaraq, bynyn bəklımasını, n jənə də tə'xirə salınmasını, lazımlı bilir. Parlamanın sosjalist fraksiası, toprak islahatı, lajihəsinə bilətə'xir bəklımasını, tələb edirdi. Laqin toprak nazirinin təqlifini mudafəə etməqə «Musavat» firəkəsinin rəhbəri Rəşylzadə çı, k, 3də bylyndy. Natikin sözlərinə qərə, sosjalistlər toprak məsələsindən, jalınlz «demagokcasına təbligat-təəvikat aparmak uçun» istifadə etməq istəjlirlər. Rəşylzadə isə məsələjə «ony namysly bir syrətdə həll etməq məksədilə» janazır. Bynyn uçun də o, by məsələnin tə'xirə salınmasını, lazımlı bilir.

Belə bir təqlif edildi: lajihəni «dəkkik bir syrətdə nəzərdən qecirməq» uçun nazirə 15 qunluq bir möhlət verilsin. Laqin, nazir by təqlifi əzu uçun gejrı məkbyl bir təqlif hesab etdi. «Musavat» və «İttihad» liderləri nazirin dəlillərini tamamilə məkbyl hesab edirlərdi. parlaman isə çok səs ilə toprak məsələsini iclasın muzaqirati-jevmijəsindən çıkardı, və nazir uçun heç bir möhlət kojmadı.

Azərbaycanda toprakların mulqədarlar və qəntlilər arasında necə təksim olındyğyny by asagı, daqtı, cədvəl bir kədər qəstərir 1).

Toprakların ən jaxsı, jərləri mulqədarların əlində və by toprakların qəntli topraklarına nisbətən sydan daha qəzəl bir syrətdə tə'min olındyqları.

1) Azərbaycanca toprak məsələsinə dəjir olan əl jazısından ıktibas olınmyadyr. Firkə tarixinl əjranən komitə.

Cybernijalar	Qəntli həjət və canın (qıai və kadın) umymi mikdərlə	Qəntlilərin nədəli və kabala toprakları, (dəsetin üzrə)	Xusysı əxslərin və hukykca tanınmsı adamların topraqlı		Xəzina toprakları və təcıu alınan jərlərin mikdərlə (dəsetin üzrə).
			Sahıbların sajlı	Jarar toprakları mikdərlə	
B a q l	$\frac{158.717 \text{ həjət}}{984.150 \text{ can}}$	1.429.816	3262	241.785	0 1.958
Q ə n c a	$\frac{157.757 \text{ həjət}}{1.064.647 \text{ can}}$	1.435.868	4694	664.118	43.961
Z a k a t a l a	$\frac{12.793 \text{ həjət}}{85.000.501 \text{ can}}$	142.435	428	506.066	464

nəzərə alınarsa, o zaman toprak məsələsinin bütün Azərbaycanı, biləcəyə Qəncə və Zakatala quberniyalarında nə kədər tez həll olunmasını tələb etdiyi bizə əjdən olar. Ləqin Musavat höquməti, cənab mulqədarların «mukəddəs hukykları» kərkydan jək, bələq vicdanən mudafəə edirdi. By höqumət, məmləqətin il jərümlük idarəsi ərzində by məsələ ilə məəğyl olmaq uçun macal tapmadı. Hələ 1917-ci ildə hərəqətə qələn qəntililər isə, məsələnin Məclisi-Muəssisan tərəfindən bəklıması, qəzələməq istəməjirlərdi. Bynlar bə'z jərlərdə əz vəziyyətlərini əz küvvələri ilə jaxşılətmək təəbbusundə bylynyrdılar.

1919-cü il fevralın 25-ndə Qəncə valisi polkovniq Vəqilovdan daxilijə nəzarətinə belə bir teleqram qəlır:

«Azərbaycanın cəhıl müsəlman qutlələri icərisində, Azərbaycan höqumətinin jəntiz xanlardan, bəjərdən və əgərlərdən ibarət əldyğyna və bynlərin də qəjə əhalinin jəntiz bəj nəslindən olan kışmını və varlı şınları, himajə etmələrinə dəjir fitnə salan səjələr jəjilməkdədir... By qumlərdə Kərvənd qəndində mulqədar Əhməd bəj Məhəmməd xan bəjəvyn kətlinə səbəb də ony bəjəq toprak səhıbi olan bəjələr strəsına daxil olmasdı. Səjəjirlər qı, bir nəçə bəjəq toprak səhıbi də nəzərə alınmasdı. qı, bynlərin də uzərinə hüeym hazırlanı.1)»

«Azərbaycanın cəhıl müsəlman qutlələri» bəjəq toprak səhıblarının və byrzyazjanın haqimijəti olmaq e'tibarı, ilə Musavat höqumətinin məhijətinə tamamilə dogry anlamı, əldə, və çək əsaslı, olarək,

1) Daxilijə Nəzarətinin Fondy, is nomrə 112.

əz mulqədarına divan cələməqə ikdam edirlərdi. Polkovniq Vəqilov cənab nazirlərin «əhalinin jəntiz bəj nəslindən olan kışmını himajə etdiqini» qəjə bilməjirdi. Hər halda nazirlərin və bütün Azərbaycan höqumətinin arxivləri byny məhəqəm syrətə isbat edirlər qı, «Azərbaycanın cəhıl müsəlman qutlələri» əz «milli höqumətləri» bərəsindəqı fiqirlərinde kətijən janılmajırlardı.

Məlym əldyğy uzrə 1917-ci ilin axırlarında və 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın bir çək jərlərində, biləcəyə Qəncə quberniyasında bəjəq toprak ixtizəsləri, bəz verdi. Məhəqym edilmiz qəntililər bütün acıqlarını, xanlardan və bəjərdən alarək, bynlərin əmləqlərini, dəgüdü, əjilələrini məhv edirlərdi. Mulqədarların jərdiməna Musavat firkəsi qəldi. O, qəntiləri Kafkas cəbhəsindən kəjdən rys saldatları, və Baqı Kommynası, uzərinə səldırməklə onları inkiləbdən çəqindirməqə çəllirdi. «Musavat», turq sunqulərinin jərdimə, ilə «milli höqumət» təəqil etdi. Mulqədarlar isə əzlərinə vyrylan jəralar əvəzində itaətsiz qəntililər ilə hakk-hesablənmək imqanını əldə etdilər. Məsələni əjdən-ləədlərmək uçun əzəgüdəqı, vəsikəni qəstərlim:

«1919-cü il 3 mart. Əzəgüdə imza edənər, by qun Qəncə Bələdjijə İdarəsi binəsində toplarək Əjsuzlu, Vəjdiy Bəjramlı, Azanlı, Ağdax və bəəkə qənt icmə'ları, tərəfindən Sıltanovlardan gərəti edilmiz müxtəlif əəjə, məl-kərə və kəjynlərin qəjə əlqəmə, kışmı əvəzində onları 823.405 manatlık iddiasını, diibəjəq, Kazak kəzə administrasijasına lazımı ryhani əəxlər və müəzərrir Sıltanovlar ilə birləşmə, olarək, iqi həftə müddətində bütün by qəntləri qəzə-

rəq. məhəllərdə bəyblərin verdiyi siyahı üzrə onlara çatmayan əmvalın miqdarını müəyyən edərək by bəyblərin sahıblarına kajtarılması haqqında sərəncam etməsinin tapşırılması lazımdır.1)

Mulqədarların təqdim etdiqləri siyahı üzrə onlara çatmayan əmval haqqında qəntilərin nümayəndələri «mulqədarların əmvalından, bynların həmqəntilələrində heç bir şey olmadı, və heç bir jərə aparılmadı,na» dəjir and içməli idilər. Necə qı qəturruq, mulqədarların mənafeini mudafə etməq yğrynda «milli həqumət» çar satraplarının çökdan tərəq etmiş oldykları, bir usyla, jə'ni qəndi butunluqda zamin etdirməqə belə əl atır.

1918-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan parlamentinin iğinci iclasında «Musavat» firkəsi öz deklarasiyasında belə bir toprak programı kejd edir:

- 1) «Butun topraklar ydələ (xandanə), kabinəjə, mulqədar və xususy əxslərə məxsys olan toprakların hamısı, pılysyz və vıkypsyz olaraq qəntilərə verilir.
- 2) Toprak tam mə'nası ilə əməqçi qəntilərin mulqijətinə qeçir.
- 3) Toprak nadelinin maksimum norması, kənyin ilə müəyyən edilir və by nadeldən artıq topraga heç qəs maliq ola bilməz.
- 4) Topraga müəyyən kapital və enerji kojan əxslərə əllərindən alınan topraklar əvəzində, xususy fondan muqafat veriləcəkdir. By fond isə varit, sınıf üzərinə kojylan mutərəkkı verəqiden hasil olan pyllardan təşqil edilir».

Mulqədarları rəncidə etməsin deyə «Musavat» firkəsi myzdyrlar, topraga təhqim olynmyz qəntilərlər tərəfindən kojylan «enerzi» əvəzində bynlara,

1) Azərbaycan Dəvlət Arxivı. Daxilijə nəzarətinin fondy, is nımrə 72.

jə'ni bəy və xanlara muqafat verməqi və'd edirdi. Laqin hətta by program belə həqumətin kətijjən qundəliq programı, olmamalı, idi. Həqumət, əz qundəliq işlərində mulqədarların mənafeini daha qəzəl tə'min edən başka prinsiplərə əsaslanırdı. By prinsiplər toprak naziri tərəfindən tərtib edilib, daxilijə naziri sonra isə hej'əti-vuqəla rəisi olan Jysifbəjovyn qeneral-gubernator Xusrovbəj Sıltanova jazmı ə oldygy məqtybdə tamamilə təsvib edilmədi...

«Cənab toprak naziri xəbər verir qı, onyn zati-əllərinə tapşırılması olan idarə dəxi ali həqumət organı tərəfindən jeni toprak kənyyn tərtib və təsdiq olynana dəq, toprak məsələsinin kismən muxtəlif rəjonlarda muxtəlif bir syrətdə həll edilməsini tamamilə namunasib hesab edir. By vəziyyəti nəzərdə dytarak, toprak nəzarəti əzunun cari işlərində toprak islahatı həyata qeçirilənə dəq by vaktə kədər olan toprak nizamnaməsini, mutlək muhafəzə etməq prinsipini məhqəm bir syrətdə həyata qeçirir. İstər nadelləri dəjizməqə və istərsə ilavə nadel verməqə, xəzində və ja xususy əxslərə məxsys olan toprakları, əz başına zəbt etməqə kətijjən jol verməjir».

Qəstərməq lazımdyr qı, cənab nazir tərəfindən ifadə olynan programda bir kədər janlılık var idi. Çünqu Musavat həquməti mulqədarların toprak zəbt etmələrinə heç də mane olmajırdı. O, janlız «nadelərin dəjizləməsinə» və mulqədar topraklarını zəbt edilməsinə jol verməjirdi. Bynynla belə nazir əzu əz tə'limatını, haman məxfi məqtybynda ajdınlaədtirdi. Anarxiya zamanı, kaçıb başka



jərlərə qətmiz qəntilərin bəjlər tərəfindən zəbt edilmiş toprakları barəsində, nazir cənabları, rəhm edərəq, kajıdıb öz jərlərinə qəlmiz qəntilərin toprakları, özlərinə kajıtarı, masına izin verir. Laqin byradaca belə bir zəj ilavə edir:

«Qəntilərin bylynmadıqları muddət içərisində bəjlər tərəfindən bynları jərlərində inaa edilmiş binalar və jeni salınmış baglara və by jərlərdə bylynan əqinlərinə qəlinə, qələcaqda aralıqda heç bir itxilaf və bəjlərə maddi zərər olmamak üçün cənab toprak naziri, həmin qəntli jərlərində inşa edilən binaların və jeni salınmış bagların, bəjlərin əlində kalmalarını və by bina, bag və əqinlərin muhafizə edilməsini lazım hesab edir».1)

«Qələcaqda aralıqda heç bir itxilaf» və bilxasə «bəjlərə maddi zərər olmasını» deyə, toprak naziri qəntli toprakların bəjlər tərəfindən zəbt edilməsini kəyni zəqlə salır. «Musavat» firkaşinin rəhbəri Jysifbəyov isə byna belə bir zəj ilavə etdi:

«Jykartıda kejd edilənlərin dogry və hakkti dəjilələr üzərində əsaslandırılmalı nəzərdə dytarak icra edilməsini rəca edirəm».

Mulqədarlar, nazirlərin xejri-dyast, ilə olaraq qəntilərin topraklarını, qutləvi bir syrətdə zəbt etməqlə məzgyil olmaga bəzladılar. Çək vakt bir qəndin adamlarının hamısı, öz jərlərindən qənara atılmış olırdy.

Cumhyriyyətin bir çək dəjirələrindən nəzarətə məhəlli höqumətin aktiv jərdini, ilə olaraq, ictimai

1) Azərbaycan Dəvlət Arxivi, Daxilijə nəzarətinin fondy, 13 numrə 72.

toprakları, zəbt edən bəj və xanların əllərindən zəj-qəjətlər qəlırdi. Misal üçün höqumət arxivlərindən bir sıra vəsikələr qəstərməq olar. ✓

«Bizə jənə də bədbaxtlıq uz verdi. Ojuzlu qəndinin bəjləri, qəlnə toprak məbahəsələrini jendən kaldırmışlar. Vali və kəza kajımmakamı açıldanacığa mulqədarlara əl dytyb kojylmış kəynyn kuvvəsini pozry və bəjlər üçün saxta vəsikələr duzəldirlər. Biz toprakları qəcmiz illər qibi əyməlməliyə. Heç bir höqumət və maneə bizi dəjandıra bilməz. Son damla kənmiz kalana dəq, mubarəzə edəcəyiq. Biz bolşeviq dəjiliq və bolşeviq də olmajacıq. Administ-rasiya bəjlərin mənafeı üçün çalçarak, bizi by bajrak altında əzməq istəyir. Bizim əlimizdə vəsikələrə heç bir əhəmiyyət verməyir. By xususda telegraf ilə sərəncamda bylynanızi, rəca edirik».1)

1919-cy ildə oktyabr ajını 19-nda daxilijə naziri Tavysdan by məzmynda bir telegraf alır:

«Əsriq qəndinin bəjləri Cırdaxan, İbrahım-aga Syltanov və başkaları, bizi öz nədəl topraklarını, əqməqə kojmajrlırlar. Biz, juz il byndan əvvəl ədqiqimiz qibi əqməlijiq. Heç bir məhəlli höqumət bynların kabagını ala bilmədi. Son damla kənmiz kalana dəq mubarəzə edəcəyiq».

1920-ci il martın 14-ndə Tavysdan parlaman sədrinin adına belə bir telegraf qəldi:

«Syltanovlar zor ilə qəntli topraklarını zəbt edirlər. Musəlləh karavayllar kə toqulmasına səbəb olırlar. Bynların kabagını, almaını, rəca edirik. Qəntli-lər: Səlim Məhəmməd-Əli və Məhəmməd».1)

1) Azərbaycan Dəvlət Arxivi, Daxilijə nəzarəti fondy, 13 numrə 72.

Belə teleqraflar çoxdyr. Laqin by teleqrafların heç birisi qəntililəri mudafəə etməq uçun tə'cili tədbirlər qərulməqə həquməti vadar edə bilmədi.

Qəntililər tərəfindən qələn ərizələrin hamısnın üzərində nazir tərəfindən təxminən ejni məzmynda kərarlar jazılmədyr: «Məsəlani əjd, nlazdırlıb mənə mə'lymat verməli», «nəzərə almaltı» və iləx. Qəncə kəzasında Kızı-Hacı, qəndinin qəntililəri, toprak nazirinə belə bir zıqajət ilə muracəət edirlər. Cəmiyyət mə'lym edir qi, bir çök illərdən bəri cəmiyyətin ixtiyarında 2050 desetin toprak var idi. Laqin bəylər və xanlar cur-bə-cur hilələr ilə by toprakları zəbt etmişlər

«və iz indi o jərə çatmədyr qi, bizim nadel və başka jərlərimiz əlimizdən çikmədyr. İndi by saat bizim əlimizdə jöl uçun ajrtılan, qol-qosly jaramaz topraklar kalmədyr. Xulasa biz jaaamak imkanından tam mə'nastı ilə məhrym edilmişiz».

Zıqajət verənlər; qəntililərin əqin topraklarını, və otlak jərlərini məhəlli həqumət mə'myrlarının jardımlı ilə olarək zəbt edənlerin adlarını bir-bir qəstərlilər. Jərli həqumət mə'myrları toprakları, qəntililərin əlindən alırlar, laqin onları verqiden azad etməqi gejrı mumqun hesab edirlər. Qəntililərin toprakları, bəylərin xusysi mulqijjəti hesab edilir.

«xəzində isə əlimizdən alınan topraklar əvəzində bizdən verqi alır. Byny isə bir kədər qəciqdirdiqdə tatarlar isə salırlar».

Ərizə by sözlər ilə kyrtarırlar:

«By xusysda sizin tə'cili sərəncamınız, rəca ediriq; çunqu əqər bir kədər jybansa, o zaman iz də-

nub açtık bir işjan əqlini alacakdyr. Qəntililərin actında olmaq uçun artıq səbrləri kalmamədyr».)

Zimali Kafkasijada, hətta Kazak əqsi-inkilabçyları, belə, mulqədarların istihasını, bir kədər əzaltmagı, lazım bilərəq, qagıt üzərində də olsa toprağı, icarəyə verməq uçun muəjjən bir məzənnə (taksa) kəjmyədy. Musavət «demokratları» mulqədarların mukəddəs məmalijijjətlərini hər nev' məksəd və təcavuzdən kəlbən mudafəə etməqdə birinciliq kazandırlar. Məsəlani daha əjd, n etməq uçun biri-birinə okzajan vəsikələrdən birisini byrada qəstərlim:

«Daxilijjə nazirinə. Toprak nazirindən.

Xusysi muvəqqil Məliqəjanov əz telefonogramasında qəstərlir qi, toprak munasəbatının qyja muəjjən olmaması, nəticəsində learə pyly üstündə qəntililər ilə mulqədarlar arasında itxilafdar baş verməmişdir. Byny uçun də Lənqəran kəzasi əhalisinə anlatmaq uçun, xusysi muvəqqilə rəca edirəm, tə'cili olarək ənladınız qi, toprak kənyay verilənə dəq toprakdan istifadə etməq xusysında qəntililər ilə toprak sahəbləri arasındaqi, butun munasəbat hali-hazırda mevcud olan toprak kənyinləri, üzrə nizama salınacaq və salınmalıdyr da. By kənyinlərə qərə də toprak sahəblərini; onlara məxsus olan əmlaqdan istədiqlər i q i b i istifadə etməqə ixtiyarları, vardyrlar. Qəntililər isə toprak sahəblərindən toprak icarəyə qəturduqları zaman icarə muahədənamasında bojnlarına qəturduqları ərtləri jərinə jətirməlidurlar».

Toprak nazirinin by qəstərdiqimiz tə'likəsindən belə qərunur qi, onyn zənninə qərə, «toprak munasəbatının qyja muəjjən olmaması» bərasində heç bir soz səjləməqə heç bir əsas jokdyr. Ony,

1) Azərbaycan Dəvlət Arxivı, Daxilijjə nəzərətinin fondu. İz numrə 72.



Toprak naziri; «Daxiliyyə naziri cənablarına» azad, daq, tə'cili tə'likəni yazır:

«Əginci Suleymanbəy Zəmxorsqi, kənd qəntililərinin öz başına olaraq, onın topraklarını, zəmlədiklərini mənə xəbər vermişdir... Xususi zəxslərə məxsus olan toprakları, umumiyyətlə öz başına olaraq zəmləyən qəntililərin cəli işlərini bilətə'xir dəjandirənəti və iykarıda adını qəddiqimiz əqincinin mənafeini mühafizə etməq xususynda sərəncamda bəlynnmənti, zati-allərinizdən rəca edirəm».

By tə'likə, 1919-cy il aprelinin 6-nda jazılımdy. Uç qəndən sonra, jə'ni aprelin 9-nda, daxiliyyə naziri həmin tə'likənin üzərinə belə bir kərar jazır:

«Qəncə valisinə: pozylmyz olan huky və kənyəni bərpast, uçun kat'i tədbirlər qəruilməli».

Aprelin 10-da isə Qəncə valisinə ilavə olaraq by xususyda lazımı bir əmr dəxi qəndərilir.

Laqin məhəllərdən qəlan jəzlərə telegram və mə'ryzələr, Azərbaycan qəntililərinin həqumətin qəstəriji ilə otyryb dyrmak fiqrində olmamalarını, subyt edir. Cənab valilər bəjuq toprak sahiblərini, həkuykyny mudafizə etməq uçun var kuvvələrini sərf etmələrinə hakməjarak, bə'zi dəjirələrə qəntililərinə bəjlərə kərat, jənə də klzqln mubərəzə qəddirdi. By xususyda Cırdaxan cəmiyyətinin Daxiliyyə nazirinə və parlamentın səsyalist fraksiyasına qəndərmisə oldygy telegram, çək əhəmiyyətliidir.

Əqin vaktı, başlamtdyr. Toprak islahatı, hakklnda həqumətin hərəqətinə qəzəjiriyi. Sabah-sabaha salmak daha jətər. İlə başlamak vaktı, qəlib çətibdyr... Bəjlər, bəj və xan həqumətinin kuvvəsinə istinad etməq istəjirlər. Biz isəq öz kuvvəmizə qəvənərəq.

isə əury ediriq. Belə qərunur qi, bizim nəmajəndələrimiz isti bir qəncədə otyrarak, bizim ehtijaclarını, mizə, tamamilə uyutmyalar.1)

Sabik Musavat həqumətinin arxivindən iktibas edilmiz by telegram və başka vəsikələr, Azərbaycan qəndində qyja heç bir toprak ixtisazı, olmaması, Azərbaycan qəntililəri, qeridə kəlmaları, nəticəsində bəjlərə və xanlara sorgy-syalsız tabe oldykları, fiqirlərinin heç bir əsası, olmadıqlını, isbat edir. Mülqədarların sərvətlərini kəvrymak uçun Musavat həquməti çək kuvvə sərf etdi. Qəntililərin mülqədar həqumətinə qərməqə qəzu jək idi. Onları; «demokratıq mərhəmətqarlar» hakkında heç bir xijalata kəpilməjirlərdi.

Qəntililərin Musavat firkəsi haqimijətinə olan əlakələrini, tə'minnəmə və mə'lymatnamalar qəzəl bir syratdə qəstərir.

Daxiliyyə naziri qeneral-gybernatör Xusrovbəj Syltanova xəbər verir qi, hərbijyə nazirinin xəbərlərinə qərə, bəlzəviq Nərimanov Baqıja qələraq

«Himmət» firkəsinin parlament üzvləri ilə, baştaca olaraq Karəjev ilə qəruamuz və sonra da əhali iqrəsinədə və mənqun oldyqca hətta ordy iqrəsinədə bəlzəvizm təbligatı, aparmak uçun Zyza və Kazax kəzəllərinə qətməşdir. Hərbijyə naziri təsdik etmişdir qi, həmin təbligat səfəsində jəni əşqərlərin aktb qəlməsi, hall-hazırda çək əzəlməşdyr. O, hətta by aktın sonradan tamamilə qəsilə bilməsindən kərkdyqyny bəjan edir» 2).

Çar həqumətinin mə'myrları, qibi, Musavat nazirləri dəxi inkilabi hərəqətin səbəbini «təbligatçılı-

1) Daxiliyyə nəzərinin fondy. İə numrə 72.

2) Daxiliyyə nazirinin fondy is №112.

rın pis iradəsində» qorurdular. Lakin Azərbaycan haqimləri byrasını anlamadırlardı, qi, onlar özlərini öz hərəqətləri ilə bələvəvizm təbligatçıları edirlər. Cənab nazirlərin dedikləri qibi, qəntililər döğrydandan da bəy höqumətini müdafiə etməq üçün əşqərliqə jeni adamlar verməqdən böjyn kaçırıldırlardı.

Daxilijə nazirinin başka bir mə'lymatından qoruruq qi, Azərbaycanda «bələvəvəv təbligatçıları» çök idi və bynlar Kazax kəzasından başka o biri kəzalarda da fəalijjətdə bylynyrlardı. 1919-cy il aprelinin 2-ndə valijə qəndarmizə oldygy qizli tə'mimnamada nazir cənablart, sojləjir qi,

«Həli-həzirdə bütün Azərbaycan toprağında istər əhali arasında və istərsə ordy icərisində ciddi bir sərətdə təbligat aparılır. Təbligatçılar qəntililəri inandırlırlar qi, əşqər verməq lazim dejidir. Əşqərləri fərariliq etməq və jə inaj açıldandan-actığa çikib öz evinə qətməqə təsvik edirlər».

By təbligatın müvəffəkiijjətini döxi biz jənə də haman nazirin by sözlərindən qoruruq. Tə'mimnamada bələ dejidir:

«Bələ bir təbligatın nəticəsi nə olacağı bəllidir. Məsələn Nyxa kəzasında jeni əşqərliqə alınanları bir nəfəri də olsa həli-həzirdə ordy icərisində kəlmədir. Əşqərliqə alınan qunun sabahısı fərariliqə başlaırlar. Kazax kəzasında deməq olar qi, bütün kəza jeni əşqər verməqdən böjyn kaçırıldırdy».

Inkilabi hərəqat Kazax kəzasında, bilxassə sol «Himmətçi» olan joldaz Əlijevini fəalijjəti nəticəsində çök böjuq bir kuvvəyə çatmışdı. O; Musavat mə'myrlarının bütün ciddü-cəhdlərinə bəkməjarak, erməni əhalisi ilə müsəlman əhalisi arasında sulh əla-

kələri jaratmaga müvəffək oldy. «Nabat» gəzetəsi nin müxbiri bələ bir mə'lymat verir:

«Bütün Kazax kəzasında topraklar qəntililər tərəfindən zəbt edilmiş və Kazax oqlasının əhalisi arasında təksim edilmişdir. Həli-həzirdə qəntli komitələri mevcuddy qi, bynlar da əyra vəzifələrini qəur. Toprakları həmin qəntli komitələri təksim edir. Bəjlərin haqimijjəti saxtdy. Bəjlər bəzən qizlində hərəqət edəraq, qəntililərin haqimijjətini itkəmək təşəbbusunda bylynyrlar; lakin qəntli qutlələrinin jərdəti, ilə olarək Əlijevini kuvvəli koly, bynlart, svsmaga məçyr edir. Azərbaycan höquməti də bələ bir təşəbbusda bylynmək istəjir, lakin öz əşqərlərinə inkilabın sərəjət etməsindən korkyrdy. Lakin ən sevindirici hədisə və böjuq bir faktor byndan ibarətdir qi, Kazax kəzası, müftəxərlərə, xanlara və bəjlərkə kyllək etməq üçün bir nəfər də olsa əşqər və Azərbaycan Cəmhuriijjəti höqumətinə həc bir verət verməjir və bynlardan ilavə höqumət kyllikçylart, qəntililərin inkilabi organlarına tabe ollyrlar...»

Musavat firkəsinin «demokratiq» höqumətinin məhijjətini qəntililərə qəstərdən by höqumətin, toprak sijasətindən başka qəndi mülqədar və tacirlər höqumətinə karət kaldıran bir çök başka hallar da var idi. Bəj və xanlar, əmlaq səhıblarının «kəyni hukykyny» mühafəzə etməq izində Musavat höqumətinin qəstərdiği ciddi fəalijjətdən istifadə edəraq, devlət mənəfətinə hər cür ollyrsa-olşyn verəqi verməqdən böjyn kaçırıldırlardı. By qəjijjəti hərbiijjə naziri, nazirlər əyrası sədrinə jəzmi, ə oldygy raportynda kejd edir. O öz raportynda bələ jəzır:

«İlərin əhalini səfərbərligə almək izinin) müvəffəkiijjətində bəjlərin və ticarət-sənəjə sınıflarının, organlarıнын hərbi kyllikdən açıldandan-actığa böjyn kə-

çırmaları da çok mane oluy. Jeni əsqərliqə alınlanları içərisində bəş, tacir və sənaje sahəbi oqlanları deməq olar qı, hec jökdyr. Xalkın narazılıqı və vətəni mudafəə etməq isinin ağırlıqlarını, daşımak istəməşən zadəqan və tacirlərə karış, olan nifrəti qet-qədə artır. By narazılık və nifrətlər bə'zi jərlərdə hətta zahirə belə çıkmışdyr qı, bynları, jatırmak uçun hərbi kuvvə tələb etməq lazım qəlidir. Bolşevizm təbligatı hazırlanmış zəminəyə duşə bilir və by təbligat by saat qədir. 1).

Bolşeviq təbligatı, Azərbaycan qəntliləri içərisində özünə munasib bir zəminə bylmyşdy. Bynyn uçun də kommynizm qabysynyn Musavat haqimlərini dəhşətə salması, əbəs dejildir.

## IOINCI FƏSİL

### «Demokratiq» höqumətin içi siyasəti.

1918-ci il sentjabrının 15-ndə Baqı, Turqi-jə-Musavat ordyları tərəfindən işğal olyndy. Bynyn dalışınca Xanxojsqi bəzda olmaq izrə, Qən-cədən Musavat höquməti də byraja qəldi. Jeni höqumətin qəlməsi ilə Azərbaycanın başka jərlərində ol-dygy qibi, Baqıda dəxi terror usyly bərpa edildi. Butun icimai təşqilatlar ləgv edildi. Həmqarlar it-tifakları dağıldı. Nazirlər məmləqəti öz bildiqləri qibi, laqin Nyri-pazanın rə'ji ilə idarə edirlərdi. Hö-qumət izə bəzəljəyərək içi məsələsi uçun bir dənə de-partment komisijası, qibi bir zəj təşqil etdi. By komi-sija, Baqı, proletariatinın 15 illiq mubərəzə nəticə-sində əldə etmiş oldygy kollektiv mukavələnamanı bir dəkikədə pozyb ortadan qoturdu. 8 saatlık iz qunu və mə'dən-zavod komisijaları, ləgv edildi. Sə-naje sahıblarına «öz əmlaqları» ilə istədiqləri qibi rəftar etməq ixtijarı, verildi. Laqin ticarət və sənə-rəftar etməq izçilərin kejdinə kalacagını, mərhəmətli je naziri, izçilərin kejdinə və'd edərək, bynyn uçun də on-ların siyasət ilə məzgy olmalarını, zərt koyur. «Artık danışık və mubahəsə» olmasının deşə, höqu-

1) Hərbiyyə Nəzarətinin fondy, Numrə 22, səhifə 2.

mət by məsələlərin məhyət səhifələrinə çıxarılma-  
ması, münasib qədur.

«Mustəkil Azərbaycan Cümhyriyyəti» 1918-ci  
ilin nojabrında yeni bir «hami»nin ixtiyarına qəddi:  
Baqlıja qeneral Tomson qəldi, onyn dalca isə es-er-  
lər, mənzəviqlər və dəsnaklar sifətində olaraq «Rys-  
ja demokratijası» duzıldı. «Bəjuq İngiltərə demok-  
ratijası»nın numajəndəsi Tomson, Baqlıda qim ilə  
karşı-karşıja qələsəqini hələ bilməjirdi. Bynyn  
uçun də Rysja «muttəfikinin» və azadlık idejasi də-  
zələn bir xəssin rolyny ojnamaqı lazım bildi. İzçi  
təzqilatları javaz-javaz dirilməqə, həmqarlar ittifaq-  
ları bərpa edilməqə bəzlədi: «Rysja demokratijası»  
isə sevincindən az kala böyylərək «sadik muttəfiklə-  
rin» zərəfinə mədlələr okuyırdy.

Laqin byny da ilavə etməq lazımdy qı, izçilər  
azgyn səhıbqarlar ilə mubarəzə etməq ixtiyarını ja-  
hıntz inadlı, mubarəzə nəticəsində əldə edə bildilər.  
Baqlıja daxil olarqan. Tomsonyn verdiq ilq sərən-  
camlarındən birisi də onyn 1918-ci il nojabrının  
17-ndə verdiq məbyri kərardad idi. By kərardad  
da belə bir maddə var idi:

«Hər hansı bir məqsəd ilə olırsa-olsyn 10 nəfər  
adamdən artıq adamın iştiraq olacaq hər bir jəqın-  
cak, mənim təhriri-icazəm olmadan kədəgən edilir».

Bilatə'xir ziddətli cəzaja məhquym edilməli  
zəxslər sıyahısına:

«Hər bir tətilçi və ja inqi ixtisazət və ja inqi  
baakaları, tətil və ixtisasa təhriq edənlər», daxil idı.

İngilislər qəldiqdən sonra, izçilərin iktisadi və-  
zijəti azadlık da olsa jaxzılaşmadı. Byny hətta bir  
izçi konferansında mənzəviq rəhbərlərindən birisi də  
öz mə'ryzəsində e'tiraf etdi. Mə'ryzəçi belə demidi:

«Byndan kabakət konferans. Baql izçilərinin  
son dərəcadə aqlr maddi vəziyyətlərini əjdnləsdırlı-  
dı. Bynynla da əlakədar olarq konferansda kollektiv  
mukavəlanəmə bərəsindəqi məsələ muzaqərə edilərən,  
qəzə çarpan acıqlı halət çək təbii idi. Jərlərdən: «Ja  
kollektiv həyat və ja kollektiv olum. By hal artıq də-  
vam edə bilməz»-səsləri ədilirdi. Turqlərin haqimij-  
yəti zaman izçilərə karşı olan hucym, turqlər qətdiq-  
dən sonra həc də əqsilmədi. By isə izçiləri iktisadi tə-  
til jolyına sevk edirdi» 1).

İngilislər qəldiqdən sonra izçilər içərisində bəz-  
ləmləşən hərəqət, həmqarlar təzqilatlarını ən  
qorqəmli izçilərinin həbsə alınmasına səbəb oldy.  
Byndan sonra hətta mudarəçilərə də əjdın oldy qı,  
inqilis izgalçıları izçi təzqilatlarını tamamilə ləgy  
etməq niyyətləndırlər. Bynyn uçun də izçi konfe-  
ransı 1918-ci il dekabrının axırında unyimi tətil  
e'lan etməq məbyriyyətləndə kaldı.

Azərbaycan höquməti, həbslərdə kətiyyəz iştiraq  
etmədiyini izçilərə inandırmağa çalışırdı. Höqumə-  
tin rəsmi organı təsdiq edirdi qı, o, izçilərin vəziyyə-  
tini jaxzılaşdırmaq uçun indijə dəq çək izlər qor-  
muzdur və byndan sonra da izçilərin kejdinə kala-  
cakdyr. Laqin by hal, höqumətə və onyn organları-  
na tətilə karşı provokasija kompanijası aparmaya  
mənə olmadı. Məsəlman izçiləri arasına bir mura-  
cəətnəmə byrakıldı. Aclık və hukyksyzlyk nəticə-

1) «Znamja Tryda» numrə 3, 1919-cy il.

sində əmələ gələn tətil, by muracətnamada rys işçilərinin musəlmanlara karzı isjanı, qibi bəjan edilirdi. «Azərbaycan» gəzətəsinin bəz məkaləsində deşilirdi qi:

«Laqin by son zamanlarda bir əşj ajdın idi: həm-qarlar ittifaqları, işçi konferansı, və bə'zi firka təşqilatları, işlərinin əsas təməjulu, by təşqilatların Azərbaycan höqumətinə və parlamana açıkdan-açığa düşmənanə əlakədə bylynməsindən ibarətdur».

İktibas etdiqimiz by məkalədən qərunur qi, la-qejliq edən Azərbaycan höquməti, işçilərə karzı mu-barəzə aparmək işində İnqiltərə işgalçılarını ilə ta-mamilə birliqdə hərəqət edirdi.

«Musavat» firkaşj öz parlamən deklarasiyasında işçi məsələsi barəsində by əzağdağı programı, kejd etmişdi:

«Firka, 8 saatlık iş qununu təqid edir. Hər bir əməqçinin həftədə bir qun istirahət etməqə ixtijarı vardır. Qeçə işləri kədəgən edilir... Hər bir muəssəsəjə fabriq mufəttisleri təşjin edilməlidir... İş hakkində olan kənyə pozan muəssəsə sahıbları, məs'ulijətə cəlb olynmalıdyrlar».

və iləx...

Laqin höqumət firkaşj by programı, heç bir za-man həjata qeçirməşjirdi. Sənəje sahıbları, heç ytan-madan hər jerdə 12 saatlık iş qunu bərpa edilərdi. Kollektiv mukavələnamanın bütün hukyk formaları, tamamilə fəsx edilədi. İşçilər hukyksyz bir qulə hal-na düşdülər.

Höqumətin işçi məsələsi barəsindəqi şijasətini işçi konferansında musəlman işçilərinin numajəndə-

si ap-ajdın bir şyrətdə xarakterize etdi. Qəstərmiz oldygyмыz by işçinin nitki, gəzətədə by cür qəstə-rilir:

«Musəlmanların numajəndələri mə'lym edir qi, demokratiq Azərbaycan Cumhuriyətini, bizi jənə də Ple-venin kara qunlarına kaitarır. Onynçy yəstokvın pris-tavı, Təşkijevin fabriqında dvyrb işçiləri qudur. İş o jərə cətr qi, işçilər konferans iclaslarına qəlməqə be-lə kərkərlər. İqı uzlu Musavat Azərbaycanı, belə təşkilir».

İşçi konferansının sədri Çyrajev öz mə'ryzəsində, Təşkijevin fabriqında olan işçilərin vəziyyəti barəsində belə demişdi:

«Dəhşətli kajdalar, işçilərin deşil jəltəz qışilərin, hətta kadınların belə sistematiq bir şyrətdə təhkir edil-diqi əzqara cəkməşdyr. Qiziləri dəjurlər. Kadınlar işə fabriqda tufəq qəzdiren adamların əlindən, myrdar təqlilərinə fabriq həjatında rahat qəzə bilməşirlər».

By məsələ hətta parlamanda belə muzaqərə edildi. 16 janvar tarixli iclasda parlamən depytatı, Ka-rajev nevbədən xaric bir nitk səjlədi. Onyn sözləri, parlamən protokollarında belə jəzımlışdyr:

«Fabriqin işçiləri bir neçə qundur qi, mudirijət tərəfindən işdən xaric edilmələr. Əməq naziri, Ləmin işçilərin jeddi qun muddətində qərişə işə alınmaları, barəsində sərəncamda bylyudygyny səjlemişdyr. İndi by jeddi qunluq muddət kırtarmışdyr. Laqin işçilər hələ jənə də işə kəbyl edilmişlərdir. Əldə etdiqimiz mə'lymatlara qərə, by işçilər jəltəz şijası mulahə-zələrə qərə işdən xaric edilmişlərdir. By qibi hallar bizim işçi hərəqatımızə bojuq zərbə vyrı bilir».

Əzağda biz qərəcəqiq qi, işçi konferansı, və sosialist fraksijası, bə'zi numajəndələrinin ciddu-cəhdi, höquməti əzqınlaşdırma sənəje sahıblarına karzı, heç bir tədbir qərməqə vadar edə bilmədi.



Butun millətlərin iğcələri arasında olan narazılık, əməq nazirini İnoqiltərə komandanlığına razılıqlı ilə olaraq janvarın 26-nda kollektiv mukavəlanə-nama bərəsində bir əmr verməqə məcbur etdi. Əmr-də belə deşilirdi:

«1917-ci il oktyabrın 2-ndə İaçı, Saldat və Matros Əyrasının İeraiyyə Komitəsi tərəfindən verilən kollektiv mukavəlanə-nama bir əj muddətina tamamilə, bil-xassə onyn İaçı və kyllıkeylərin İktisadi vəziyyətinə əjid olan hissəsi tamamilə jenidən bərpa edilir. By kollektiv mukavəlanə-namın hukyki normaları, İaə kəbyl və xaric etməq hukyky bərəsindəqi maddədən başka tamamilə oldygy qibi kalır» 1).

1917-ci ilin kollektiv mukavəlanə-namının İktisadi cihəti, əsas e'tibarı, ilə qəhnəlmidi. Hukyky normaları, İçərisindən İaə, nazir (sosyalist Səfiqurdsqi) kəbyl və xaric bəlməsini çıkardı.

Əməq nazirinin İktibas etdiqimiz kərərdadının İerdə kalan maddələri də musavat «demokratları-nın» qəməqçisi olan by muəllifi əjdın bir svrətə karakterize edir. Höqumət; neft sənəjei nəhənglərinə İaə kəbyl və İadən qənar etməq «İxtijarı-nı» verməqlə, by İxtijarı bə'zi keşdlər ilə məhdydlədir-mək lazım qəldiqini e'tiraf edir. O byrada:

«İaə adam kəbyl edərəqən, başka musavi əərtlər İçərisində, İstənuq həməqarlar İttifaqı, uzvu olana verilməlidir».

sözləri keşd edilir.

«Başka musavi əərtlər» qərunur qi, salıqbəqarları-n özləri tərəfindən muəşşən edilirdi. Beləliqlə nazir tərəfindən koşylan «məhdydijət» neft sahıblarının

1) Fabriq muftəşşəliqi fondy. Numrə 214

kara sıjalu, usuly ilə İz qərməsina heç də mane ol-majır-dı.

«Məhdydlədir-mənin» dörduncü maddəsində belə qəstərilir:

«Höqumət tərəfindən kəbyl edilən bir sıjəsi fir-kəje və ja İnqi təşqilata mənsyib olmaqlık İadən qənar etməq ucun dəli olə bil-məz».

Rəsmən by maddəje e'tiraz etməq ol-məz. Laqin by maddə fe'lən proletariatu-n höqumət tərəfindən kə-byil edil-məşən bəzəviq fir-kəsina mənsyib olan ən ak-tiv İiyyəsinə kanyndan qənar-da koşdy.

Əsas məsələje, jə'ni maaş dərəcəsi məsələsinə qəlin-cə, nazirin nizammaməsi, bahalıq oldygy-na qərə.

«Neft sənəjei sahıblarının 1919-cy il 25 oktyabr tarixli umyni İclasının kərərdatı».

nəzərdə dytyrdy.

By devrdə Baql İğcələrinin vəziyyətinə; by vəsi-kələrdən qərməq olar.

1919-cy İldə janvarın 24-ndə Bəlxanında Nobel İğcələrinin İğcəncəğında firma və İnoqiltərə koman-danlığı ilə aparılan danışık munasəbətələ bir kərar kəbyl edil-midi. By kərərdə belə deşilir qi;

«İstər firma və İstərə İnoqiltərə komandanlığı, İar İqisi birliqdə maaşların verilməsi vaktinə kəşdən yzatdıqları danışık zamanı İqi uzluq etdiqləri ə-qara çık-mədyr. Laqin bynynda belə bynlar maaşların bazar ertəsindən, jə'ni janvarın 27-ndən tez verilmə-jəcəğine dəjir son söz verilmədir. Tə'tili davam etdir-mənin mənfəətsiz oldygyyny nəzərə alaraq, İclas «e'tiraz edərəq» by ərajiti kəbyl edərəq İaə sury etməqi kə-rərə alır».

İzçilər, kərnamanın ikinci maddəsində mə'dənlər müdiri Vannebyny işdən qənar etməyi tələb edirlər. Çünki o,

«İzçilərin yzın və ağır mubərəzələr nəticəsində əldə etdiqləri luyyklara heç bir əhəmiyyət verməyir, işçi və kyllikçylər ilə pis rəftar edir, səlahiyyətli təşkilatların tələb və e'tirazlarına bəkməyərək icimai təşkilatlarda çalışan izçiləri sorgy-syalsız bəytra attr» 1).

By kətnama isbat edir qi, muəssəsə sahıbları və müdirlər əzlərini zavod və mə'dənlərdə tən sahıbi-ixtihar hiss edərək, nazir kanyınlarına tabe olmağı heç də lazımlı bilməyirlər. İzçi kanyınması neft sənaye sahıblarını, kətijyon yfandırmaçılardı. Onlar, Musavat həqumətində olan «sosjalistlər»in heç də karkyly olmadıklarını, qəzəlcəsinə anlaşırdılar. Mevcud olan kanyınların həyata tətbiq olynmasını nəzarət etməyə və izçilərin mənafeini mudafə etməyə üçün, bir fabriq mufəttisliyi instituty var idi, laqin mufəttislərin muəssəsə sahıblarından kanyına tabe olmağı tələb etməyə ixtiyarları yok idi. Bynın üçün də izçilər jaltınlı məhəqəməyə muracəət etməli olırlardı. Laqin izçilər, məhəqəmədə bynları, mudafə edəcəq heç bir qəs olmaçacagını, çök yaxşı bilirlər. Byn hətta bir bəz fabriq mufəttisi də 1919-cy il janvarın 11-ndə «əməq naziri cənablarına» jazmıç oldygy tə'likədə e'tiraf edir. O, öz tə'likəsində belə jazır:

1) Fabriq-zavod mufəttisliqinin fondy. Numrə 214.

«İzçi: mufəttisliq əlindən əiqəjət etməq ucun sulh məhəqəməsindən baaka hər jərə istəsən qədar. Fabriq mufəttisi əqər izçiyə bir komisarlığa, bir muvəqqilin janına qətməyi təqlif edirsə, o qədir. Məhəqəmə adı çəqildiqdə isə, izçidə bir ymydsyzyk hissi ojadır. O, öz mənafeinin jərinə jətilməsinin gəjri mumuqun oldygy-ny hiss edir» 1).

Məhəqəmə işləri belə kiryldygy bir zərəjittə, nazirin tə'mimnəmə və sərəncamları kətijyon heç bir həkiki əhəmiyyətə maliq dejildilər və sahıblıqlar by tə'mimnəmə və sərəncamlar ilə hesablaşmağı lazımlı bilməyirdilər.

Nazir 26 janvarda vermiz oldygy sərəncəmə qərə, izçiləri qutləvi bir syrətdə işdən çıkarmak, jaltınlı əməq nazirinin icazəsi ilə ola bilirdi. 1919-cy il aprel ayının 10-nda neft sənajeyi sahıbları, kirylytəyinin zyrası, nazirlər zyrası, sədrinə bir məqtyb qəndərib, əməq nazirinin jykartılda qəstərilən kərarının ləgy edilməsini tələb etdilər. Onlar, by kərarın ləgy edilməsinin lazımlı oldygyına:

«İzçiləri gryp ilə işdən qənar etməq məsələsinin o zaman bir çök instansiyadan qəçməqlə mutlək yzın bir zəncir əmələ qətirəcəyi»ni

dəlil qətirirdi. Byndan qərunur qi, muəssəsə sahıbları, izçiləri qutləvi syrətdə işdən qənar etdiqləri zaman əməq nəzarətinin onlara jardtım qəstəracəqinə heç də subhə etməyirdilər. Laqin onlar, by jalançı kontrolndan da xulas olmaq istəyirdilər. Neft sənajeyi sahıblarının «rəcast» əsəşli dəlillər üzərində məhəqəmələndirilmədi.

1) Fabriq mufəttisliqinin fondy. Numrə 214. 9-11-ci və rəkölər.

Məqtybda qəstərilirdi qi:

«By ərizənin jərinə jətirilməsi, bizi məs'ym bir zəryərijət, jə'nü mə'dənləri kəpəmək kərzətində kəjəkədyr» 1).

İçilərə verilən maaşlar, onları'n ala-karı'n jəzamaları'nı, belə tə'min etməjirdi. Laqin məsələ by-nynla bitməjir. İnqiltərə komandanlığı və Azərbajcan həquməti neft sənaje sahtıbları ilə birliqdə vəz-iyyətin ağırlığı'nı, içilərin maaşları'nı, vaktli-vaktində verməqlə də dərinlədirirdilər. By vəziyyə mart ajrın ortalarında nobelçilərin kismən tə'til-lərinə səbəb oldy və içi təzqilatları fakt kərzətində kaldılar. İçi konferansı, həj'əti-rijasətin və Mərqəzi Tə'til Komitəsinin rəjonları'nı və sosjalist fir-kələrinin numajəndələri ilə birliqdə iclas çağırıldı. İclas belə bir kət'nama kəbyl etdi:

«Baqı zəhəri və dəjirələrinin Mərqəzi Tə'til Komitəsi, neft sənajeində çalğan içilərə maaş verilməməsinə, içilərin həjəti ilə ojnajan və onları'n ajrılıkda olarak çkətədə bylynməsinə səbəb olan inqilis komandanlığı, Azərbajcan həquməti və neft sənajei sahtıbları'nın intriqası, hesab edərəq, by intriqalara kəzət, kət'i sərətdə e'tiraz və içi hərqəti, ilə mubərəzə aparmak üçün tətbik edilən by usylları ən alçak bir usyl hesab edir».

Kollektiv mukavəlanəmə bağlamak üçün neft sənaje sahtıbları, ilə aparılan danışıqlar; sahtıbqarları'nı quzəzətə qetməq istəməmələri nəticəsində yzandı. İçi konferansı'ndan neft sənaje sahtıbları'nın mukavəlanəməni mubərəzəsiz kəbyl etməjəcəqlərini, hətta es-erlərin numajəndəsi belə e'tiraz etdi.

1) Əməq nəzərəti foidy. Numra 123.

O, by məsələnin içi həftə muddətində ləqv edilib kyrtarılması'nı, əməq naziri və sənaje sahtıbları'na yltimatym əzqilində tələb etməqi təqlif edirdi.

Kollektiv mukavəlanəmə məsələsi Zyralar Rysjası, ilə mal mubadələsi etməq məsələsi ilə stıktı bir sərətdə bağltı idi. Neft anbarları, neft məhsylatı, ilə dop-doly idi. Sattı bazarı, olmadığı'ndan sənajein tamamilə dağılması, kərkəsy qorunurdu. Azərbajcanın malijjə naziri hələ 1918-ci ildə həqumət gəzətəsinin muxbiri ilə etdiqi musahəbədə, Həzətərxan ilə ələkə duzəltməqin lazımı oldygyyny qəstərmizdi. Çünqə by ələkə neft sənajei sahtıbları'ndan ötru ölüm-dirim mubərəzəsindən ibarət idi. Azərbajcan cumhyriyyəti ilə Zyralar Rysjası'nın arasında istər rəsmi və istərsə həkiki ləç bir muhərəbə jək idi; byna qərə də içi konferansı, mal mubadələsinin bərpə edilməsi üçün addım atmaqda həkklı idi. Çünqə by, Baqı sənajeini təhlüqədən kyrtarmak üçün jəqənə bir jol idi.

Maj ajrın 4-ndə içi konferansı iclasında Mi-kojan joldə neft sənajeinin vəziyyətinə karakterizə edərəq, neft ixrac edilməjəcəq olırsa, Azərbajcanın bəjuq bir malijjə iflastı kəzətində kalacığı'nı qəstərdi. Ac proletariatu'nı neft sənajei sahtıbları, ilə yzın muddət mubərəzə edə bilməjəcəqlərini hamı bildi-qi halda, konferansı tə'til e'lan etməqə məbyr oldy.

By tə'til nə qibi karakterdə idi? İctimai inkilab dəvrində, Rysjan, hər bir tərəfdən vətəndəz muhərəbəsi əlavə buruduqu bir zamanda, proletariatu'nı hər bir qutləvi çkətə zühəsiz qi, siyasi bir karakter də-

şübhəli. Maj tətili proletariatin oldykca ağırlı vəziyyəti nəticəsində əmələ gəlmişdi. Azərbaycan ilə Zyrallar Rysjast arastında əlakə olmadan, sənaye bəhrəsinin ləğv etməq mümkün olmayacağı. Baqı proletariati düşünürdü. Laqin Həstərxan ilə əlakə düzəltməq, bəhəviqlərə karzı, mübarəzə cəbhəsi açan İnkiltərə Komandanlığının planına daxil dejidli. Azərbaycan höquməti isə İnkiltərə komandanlığının iradəsinə lakejd kalmaga təbii qı cür'ət edə bilməzdi.

By, əqsi-inkilab ilə umymijətə bütün əlakəni qəsməq deməq olardı. Beləliqlə işçilərin iktisadi tətili, dərin bir siyasi karakter aldı. Höqumət və bütün Musavat mətbyatı tətilə karzı kydyrmyzcasına bir kampaniya açarak, müsəlman işçiləri içərisinə, qyzyrysların Azərbaycan istiklalijjətinə karzı, işjan etdiqləri haqqında zəjjələr byrakmaga başladı. Polisin təzjiki və bir çök provokasiya çikizləri, səjəsində müsəlman işçilərinin jütləncəkləri çağırıldı. By jütləncəklərdə tətilə karzı e'tiraz kərarları çikarılırdı. İşçilərin ən qərqəmli numajəndələri həbsə alınırdı. Əməq naziri isə, müstəraq mukavəlanənamənin bir çök maddələrini dekret zəqlində verəcəqini e'lan etməqə tələsdi. Neft sənajesinde çalısan işçilərin jeni maaş dərəcələri tamamilə oldygy qibi kəbyl ediləcəklərdi. Bynyn üçün, höqumət tərəfindən lazımı mikdar para byrakılacakdyr. Ola bilir qı, əməq nazirinin dögrydan da belə jaxzı arzıda olmasi mümkün idi, laqin izdə isə onyn və'dləri jalınız provokasiya karakterində idi. Çünqu tətil dajandıkdan sonra, işçilərdə heç bir zəjj əldə edə bilməjib əlləri boza çikədi.

Biz byny kət'i syrətdə təsdik edə biliriq qı, hətəta by zaman işçi konferanslarında rəhbərliq edici bir vəziyyət kəzanan' bəhəviqlər belə höquməti ələ almak üçün tətildən istifadə etməq fikrində dejidilər. Byny, Baqı Komitəsinin qizli hərbi zə'bəsinin 1919-cy il maj ajının 19-nda Həstərxan gyberniya icraijjə komitəsinə qəndərmiz oldygy məxfi tə'likə isbat edir. Həmin vəsikə son dərəcə maraklı oldygyndan, onyn bir parçasını byrada dərc etməqi lazımlı biliriq.

«Baqı və onyn dəjjələrini işçi konferansı, by il maj ajının 4-nda müstəraq mukavəlanəmə və Həstərxana neft ixrac etməq məsələlərini muzaqərə etdiqdan sonra, umymi iktisadi tətil e'lan etməqi kərəra aldı. By tətil isə müstəraq mukavəlanənamənin kəbylyny və Həstərxana neft ixracını tələb etməqdan ibarət idi. By axırını tələb, iktisadi karakterdə idi; çünqu Həstərxanın blokadası (muhasərə edilib kət' əlakə edilməsi) və blokada ilə əlakədar olarak Baqıdan neftin ixrac edilməməsi e'la bir vəziyyət yaratmışdyr qı, bynyn nəticəsində bütün neft ambarları və rezervuarları aqzına dəq doldygy üçün, qələcəddə neft çikartılması işi böjuq bir katastrof karzısında dyryr.

İşçi konferansı, neft sənajətinin mutlak məhv olacağı və byndan niç'ət edəcəq olan bütün nəticələri nəzərə alarak tətil e'lan etməqə bilmədi.

Tətilin təbii syrətdə e'lan ediləməsinə səbəb bir də o idi qı. İnkiltərə komandanlığı hərbi məksəd üçün (byradan kontrolsvz bir syrətdə jijəliq edən) olarak ticarət donanması bəhrilijjələrindən 18-20 qənni tələb etmədi. Bəhrilijjələr isə by tələbi jərinə jətirməqdən bəjyn kaçarak, tətil e'lan etmişdilər.

Konferansda tətil məsələsi muzaqərə edilənqən, bütün firklər və o cümlədən «Musavat» firksəsi də byny iktisadi bir tətil bilərəq sas verdilər.

Beləliqlə majın 6-nda tətil e'lan olındy 1).

İktibas etdiqimiz by tə'likədə sonra tətilin qe-dizi təsvir edilir.

1) Azərbaycan Firkə Tarixi, Firkə vəsikələri.

Tətilin birinci qunu müvəffəkiyyətə qeçdi. Butun müəssəələr: butun fabriqlər, mədənlər, sy nəklilyatı, elektriq stansiyası və hətta dəmir jol belə dəjandı. Maj ajının 7-ndə inqilis əsqərləri Bibi-Hej-bət elektriq stansiyasını izgal edib, stansija işçilərini qullələməq koryksy altında izləməqə məcbyr etdilər.

Nazirlər Zyrası sədri Jysifbəjov maj ajının 6-nda bir muracəətnama byrakdı. By muracəətnamada dejiłirdi:

«I. İaçi konferansı tərəfindən e'lan edilən umymi tətil, siyasi və Azərbaycan demokratiyasına jabancı olan bolşeviq rhyly unsurlar və Rysya Sovdepi acantalarınin rəhbərliqi altında duzəldilmis olyb və Azərbaycan Cumhyriyati devlətinin əsaslarına zidd olan məqsədlər təkiib edən bir tətil hesab edərəq, höqumət, butun duşuncəli vətəndaş işçiləri gejri məs'yl unsurlar tərəfindən e'lan olynan by tətildən çəqinib işlərini davam etdirməqə çağırır» 1).

«IV. Höqumət, hali-hazırda mevcyd olan idareji-urfiyyə əsaslanarak, butun vətəndaşları tam bir əsajətə, kajda və kanyun qozələməqə çağırır və kabakəadan xəbər verir qi, höqumətin əsaslarına karət çeyilmis olan hər bir çkətə və hali-hazırda mevcyd olan kanyun kajdalara karət japtlan hər bir hərəqət qoqundan qəsiləcəq, höqumət, ictimai və xusysi müəssəələrə də işlərin adı qədisim pozulan işə hərbi vaktun kanyunları ilə çəzalanəcəklər» 2).

Byrası maraklıdyr qi, by məsələdə milli Azərbaycan höquməti ilə neft sənəje sahi,bları arasında tam bir ahəng vucyda qəlmisdi. Məsələn «Neftjanoje Delo» («Neft işləri») zyrnalında tətil barəsində belə bir xəbər dərc edilmişdi:

1) Azərbaycan Firkə Tarixi, Dağtutk vəsikələr.

2) Azərbaycan Firkə Tarixi, Dağtutk vəsikələr.

«İndi artıq byny tamamilə müəjən edilmiş hesab etməq olar qi, maj ajının 6-ndan 13-ədəq davam edən tətil işçi qutlələrinin adi umymi iktisadi tətili jək, balə də dovtraləb Sovdepin Baqı uzarına bir hücumy idi. By siyasi çkətə, jəltutuz «hərbi mimikrija» məqsədilə iktisadi işçilər pərdəsilə ortulmuşdu qi, ağır eltijac işçisində bylynan Baqı işçiləri də əsənliklə by iktisadi işçilər ardınca qətdilər...»

Tətili jətirmək üçün höqumət, bolşeviqlərin, höquməti öz əllərinə alməqə hazırladıklarıni, var qucu ilə qəstərməqə çalırdı. Kaspi donənmasıni, inqilislər tərəqi-silah etdiqdən sonra, hərbi işçələdə silah ilə doly bir barz kəlmisdi. Maj ajının 8-ndə by barzı, bylvarın janına qətirərəq, by silahların işjan etməq üçün bolşeviqlər tərəfindən hazırlanmış oldygy hakında zəjjələr byrakdılar. Höqumət orqanı, bolşeviqlərin syi-kəsinin ustu açılması hakında mə'lymat verirdi. Hərbi zə'bəsinin məqtybynda dejiilir:

«Təəssuf olsyn, jəltutuz müsəlman işçilərinin az bir hissəsi jək, ha belə Əbilov, Pəninovlar və başkə həminin menəviqlər tərəfindən rəhbərliq olynan (sag) «Himmət» firkəsi də by zəjjəyə əldədi. Onlar tətilə karət açk çkətədə bylyumajırıldırlarsa da, laqin by momentdən baalajarak özlərini iqi uzlu saklayırdılar.»

Maj ajının 9-nda butun Tətil Komitəsi və bir çək firkə və həmqarlar ittifaqi, işçiləri həbsə əlndi.

By təkiabat nəticəsində, tətil tənəzzulə ygradı, və maj ajının 12-ndə artıq bitmiş e'lan olyndy. Neft sənəje sahi,bları, tətil jətirildikdən sonra, özlərini vəziyyətin ağası, hiss edərəq hücumy qətdilər. Maj ajının 15-ndə neft sənəje sahi,blarının umymi iclası, bir kət'nama çıkardı. Həmin kət'namada qəstətilirdi:

«Neft sənajesi sahiblərinin arzısına müqabil olaraq, əmək nazirinin 26 yanvar tarixli dekreti müvəkkəti olaraq bələdiyyə kollektiv müqavilənaması bərpa edildi. Yeni müqavilənamə tərtib etməq həkunda aparılan danışıqlar, müsbət nəticələr vermədiyi üçün işçilər tətil e'lan etdilər. Tətilin ziurlarından birisi də müqavilənamanın işçilərin istədiqləri bir neft sənajesi sahiblərinin isə tamamilə istəmədiqləri bir əşqildə təbrik edilməsindən ibarət idi. Neft sənajesi sahiblərinin by mə'nada olaraq qəzəb etmələri, bütün neft sənajesinin məhvina səbəb olardı. Bynyn üçün də neft sənajesi sahiblərinin itgincəgi, munsifliq organının işlərində istirəq etməməqi kərəra alr».

Neft sənajesi sahibləri, Musavat nazirlərinin himayəsi altında və polisın aktiv yardımı ilə olaraq jurelik bacarıqları ilə proletariət üzərinə hücum etdilər. Ən artıq əmək həkuna ən çöky iqi pət yn almak olardı. Juzlərcə işçi, müxtəlif bahənalər ilə işdən qənar edilirdi. Mudir və başka administrasiyanın başlı-başlınağı, isə, çar zamanındaqı, administrasiyalarnın başlı-başlınağına otub qəçmişdi. Əmək naziri müxtəlif kənyunlar və razılaşmalar tərtib edirdi. Neft sənajesi sahibləri, kyryltajı, əyrəsi isə bynları heç nəzərə almajarak, öz işini davam etdirirdi. Çünqu, Musavat haqimijətində kapitalın mənafe və iradəsi hər əşjdən juqsəq dytyldygyny bilirdi. Azərbajcanın bütün əyşələrindən, kapitalın ac və hukyksyz kyllarının iniltisi əşidilirdi. Nazirlər «tədkikat aparırlardı»; muəssəsə sahibləri isə əvvəlqi qibi işçilərə jənə də öz bildiqlərini edirlərdi. Misal üçün qəncə kəzəsi Qədəbəj zavodyndaqı vəziyyət həkunda Rəhim Hüsejnovyn mə'ryəsini qəstərməq olar.

«Qundəliq əmək həkki, 3 manatdan 8 manata dəq oldygy bir halda (ynyn pət 300 manata idi) qunda 12 saatlık iş qunu təbrik edilir. İşçilər administrasiya tə-

rəfindən terrorize edilmişlər. 600 işçidən yalnız 150 nəfəri kalmışdyr; jerdə kəlanları isə heç bir kənyini həkhesab qəurulmədən, işdən qənar edilmişdir. Zavod idarəsi heç bir kollektiv müqavilənamə tanımajır. Zavodyn işçiləri terrordan kərkərak öz vəziyyətləri həkunda lazım olan adamlara xəbər verə bilməjirlər. Bynlar ac və çəpək bir halda bütün Qədəbəj rayonyna dağılmışlardyr» 1).

Qədəbəj qəlmiz by mə'ryzə, nəzarətə 1919-cy ilin əvvəllərində qəlmizdyr; laqin işçilərin vəziyyəti byndan heç də jaxşılaşmadı. Əqsinə olaraq zavod mudirijəti öz təzjikini daha da artırdı, və polisın yardımı ilə tabe olmajanları sysdyrdy. Internəsjonalist es-erlər firkaəsi iyn əjunda əmək nazirinə belə bir mə'lymat verdi:

«Qədəbəj təşqilatının sədri və işçilərin başka bir mənəfəndəsi polis mə'myrləri tərəfindən dəjulub həbsə alınmışlardyr. Bynların üzünə by vaktə dəq heç bir təksirnamə okynmamışdyr. Laqin onynda belə bynlar hələ də bəhsdə inləməqdəurlər» 2).

Qədəbəj zavody işçiləri axırda nazirlər dəftərxanalarından heç bir əşj çikməjadəqına inəmb 1919-cy ilin jay əslində tətil e'lan etdilər.

Mərqəzin özunda, hequmətin qəzu kabəğında dəxi vəziyyət byndan jaxşı dejidli. Jykarıda biz Təki-jey fabriqi işçilərinin vəziyyətini qəstərdiq. Əmək naziri fabriqdəqi vəziyyəti tədkik etməq üçün, hələ ilin əvvəlində bir komisija təjtin etdi. Laqin nazirni ciddə-cəhdləri işçilərin vəziyyətini zərrə kədər də olsa jaxşılaşdırmadı. Byny 1919-cy ilin dekabr əjunda «Nəvi J Mir» qəzetəsində çıkan mə'lymat is-

1) Fabriq mufəttəliqinin fondy, Nəmrə 214.

2) «İskra», nəmrə 118, 1919-cy il.

bat edir. Fabriq komitəsi dağıdılmışdı; ittifaqın ən fəal üzvləri həbsdə jətlərdi; fabriq müdiriyyəti isə əvvəlqi qibi tamamilə maneəsiz bir şyrətdə öz ağılı-ğında davam edirdi.

Həbsdə alınanlar içərisində əməq nəzarəti janında bylynan munsifluq komisijasının ən fəal üzvləri də bylynyrlardı. Bynyn üçün əməq naziri bynların azad edilməsi üçün daxilijə nazirindən rəcada bylynmaga özünü məcbur qərdu. Ləqin onyn butun xahizlərinə daxilijə naziri həmişə:—bə'zi-sijasi mulahəzələ qərə by adamları, azad etməq həc bir vəchlə mümkün dejidur—deyə cavab verirdi.

Jykarıda qəstərdiqimiz qibi, sənəje sahibləri, əməq nəzarətinin sərəncam və dekretlərini özləri üçün məcburi hesab etməjirlərdi. By şyrətdə də iəcilərin höqumətdən kopardıqları qiciq quzəstlər belə həkikət halda jəhliz qəgiz üzərində kalırdı. Byny ajdınlaədrimək üçün belə bir misal qəstəralim. Höqumət dekreti üzrə mart ajının 12-ci qunu umym devlət bajramı e'lan edilmişdi. Bynə qərə də by qunun maazı dytylmamalıdı. Neft sənəjei sahibləri by dekretə həc bir e'fina etməjərəq iəcilərin maazlarından sakladılar və iəcilərin ziqajətlərinə cavab olaraq dedilər qı, sənəje sahibləri, kyryltajının zyrəsi, tərəfindən müəjjən bir sərəncam olmajdıca, onlar by dekretə tabe olmajadıklar. «Znamja Tryda» qəzetəsi, by xusysda nazirə azığıdaqlı syallar ilə müracəət etdi:

1. «Onyn vermiz oldygy dekretin neft sənəjei sahibləri, kyryltajının zyrəsi, tərəfindən təsvib edilməsinə ehtijac varmı?»

2. Nazirə mə'lymdyrmy qı, onyn verdiq dekret hələ «dekrat» olaraq kalınadyr. Jə'mi neft sənəjei sahibləri, by dekreti aqıldan-açığa kəbyl etməjir və onynla kəljən hesablaşmajdırlar və

3. Bynlar əqar mə'lymdyrsa, o zaman «sosjalist» nazir «sosjalist» dekretini və iəcilərin mənafəini müdafiə etməq üçün həc bir tədbir qərməduymu və ja inqı qərməq fiqrindəduymu?» \*)

Hər halda byny də e'tiraf etməq lazımdyr qı, əməq naziri hətta istəsə idi belə, həc bir şey edə bilməzdi. Byny Baqlı iəciləri də e'tiraf edir və dəfələrlə öz kətnamalarında qəstərmışlərdi. Musavat höqumətinin iəcəi siyasəti höqumət muəssəsələrində daha ajdın bir şyrətdə qəzə çarpırdı. Sabiq Ejen-3mid-tin məzın inzaatı zavody Azərbaycan dəmir jolyнын bəz e'malatxanasına tədbil edilmişdi. Parlamanın kətnamasına qərə dəmir jöl kullykçyları hələ 1918-ci ildə verilmiş olan Moskva dekreti ilə barəbarlaşdırılırdı. Zavod, höqumətin əlinə qəçməzdən kabak iəcilər, müstərəq mukavələnamə üzrə daha artıq maaz alırlardı. By kollektiv mukavələnaməni, onlar çaltıarak parlamanın dekretindən sonra da sakladılar. Dəmir jöl idarəsi 1919-cy ilin jaj fəslində e'malatxana izlərini qənisləndirməqi kərara aldı. By məksəd ilə iqinci nevbəje təxminən 400 nəfər iəcəinin kəbyl ediləcəqi təsəvvur edilirdi. Administrasija isə jeni daxil olanlardan Moskva dekreti ilə maaz almaga razı olmalarına dajir iltizamnamə tələb edirdi. İəcilər jollar nazirinə ziqajət etdilər. Nazir, iəcəilərin ziqajətinin haqqı oldygyны inqar etmədi. ləqin bə'zi xusysi mulahəzələ qərə quzəstə qədə bilmə-

1) «Znamja Tryda» numrə 101, 1919-cy il,

dığını bəyan etdi. Əməq naziri tədbirlər qərəcəğini və'd etdi; ləqin bynların hamısı, butun işçiləri məzərlərin əqsilməsi ilə nəticələndi.

Maj tətilindəqi məglybijət, butun administrətorların bilxassə həqumət muəssəsələri administrətorların əl kolynı tamamilə açdı. Həmqarlar ittifakları əyrəsi, jollar nazirinə dəfələr ilə murəcəət edəraq, dəmir jol işçilərinin jüqncək etmələrinə mane olynmamasını rəcə etdi. Byna cavab olaraq daxilijə nazirindən əzağıdaqi məzmynda bir təlikə alındı:

«İttifakların lazımı syratda işləmələrinə administrəsiya tərəfindən olan maneələrin aradan kaldırılması haqqında etdiyiniz rəcəə cavab olaraq, dəftərxana, nazir muavininin kəartına qərə, dəftərxana bildirir qı. Devlət Mudafəə Komitəsinin 11 tarixli məcburi kəartı mycəbinə by rəcəntz, jerinə jetirilə biləcəəqdür».

Həqumət, qərunur qı, işçiləri tamamilə özünə təbə etməqə muvəffək oldyqyny hesab edirdi. Hətta əməq naziri «sosjalist» Səfiqurdsqi belə, həmqarlar ittifakları, təzqilatlarından istəmədiqi adamların qənar olynmasını tələb etməq mümqun oldyqyny hesab edirdi. Səfiqurdsqi, avqyst əjnının 6-nda dəmir jol işçiləri həmqarlar ittifakının idarəsinə bir təlikə qəndərib, ittifakın sədrinin qənar edilməsini tələb edirdi. Çünqu by sədrin butun fəalijəti,

«Proletariatın bilavasitə mudafəə organtı, olan əməq və by nəzarətin təbə butun zə'bələrini»

proletariatın nufyndan salmaga dogry sevk edilmizdür. Ləqin dəmir jolçylar, bəjuq səhv etdiyini ona anlatdılar. Ona qəndərmiz oldykları, cavabda onlar belə jazırdılar:

«Biz dəmir jol işçiləri əməq naziri vətəndəz Səfiqurdsqinin təcəvuzunə kərəi ciddi bir syratda e'tiraz və ittifakın sədrinə olan e'tibarımızı, bir daha kejd edəraq onyn bizə rəhbər olmasını istədiyimizi səljəiric. Biz əməq nazirinin qəstərdiği jol ilə qətməcəəqiq; çünqu işçi ittifakının sədri umymi jüqncək tərəfindən intixab olynır, nazir tərəfindən təj'in ediləjir».

Həqumət tərəfindən qərunən tədbirlər qifəjət etmədi. Byna qərə muxtəlif zəjələərə əl atmaq lazım qəldi qı, byny da «Musavat» firkəsi öz öhdəsinə qə-turdu. Dəmir jolynda və e'malatxanələrdə musəvat işçi əzəqləri təzqilinə təzəbbus edildi. By əzəqlərin protokollarında demagokcasına çikələr vardır. Bynlarda rys işçilərinin təcəvuzlərinə kərəi, müsəlman işçilərinin mudafəə etməq və iləx... yqrynnda mu-bərəzə aparmanın lazımı oldygy qəstərilir. Administrəsiya dəxi bir çək tədbirlər ilə muxtəlif millətlərdən olan işçilər arasında nifək salıb, onları bir-birində qıdırımağa çalırdı. Misal üçün dəmir jol işçiləri həmqarlar ittifakının jollar nazirinə qəndərdiği by əzağıdaqi təlikəni qəstərməq olar. Təlikədə dejiir:

«Dəmir jol administrəsiyası, əməqçilərin bir hissəsinin əjrləməz hukykyny nəzərə almamakla, istər-istəməz milli ədəvətin qəsqinləməsinə səbəb olır və müsəlman işçilər ilə xristian işçiləri bir-birli çaldırdı qı, by da arzi, ediləjən nəticələrlə nəticələnsə biləcəəq» 1).

Musavat həquməti əməq nazirinin işçilərin mə-nafəini xusysi bir əzqildə mudafəə etməsinə, nəzarət bəjənməsinə cavab olaraq «Bednota» qəzetəsi tərəfindən bir jeqyn vyrylmyzdy. Qəzetə, nazirin işçi sınıfı, üçün qəstərdiği «xidmətlərin» hamısını, bir-bir sajır.



Maj tətili zamanı nazir Səfiqurdsqi, tətil komitələrini, müəssisə sahələri ilə danışıq qədər qan, heç bir qəsin həbsə alınmıyacağı ilə təmin edirdi. Lakin işçilərin numajəndələri nazirin təqlifini muzaqərə etməyə topladıqları zaman, Tətil Komitəsi bütün hej'əti ilə həbsə alındı. Tətili tamamilə jətr-mək məksədi ilə Səfiqurdsqi təntənəli bir syratda t'lan etdi qı, işçilərin bütün tələbləri jerinə jetiril-məyə qəddur. Proletariatın kuvvəsini tə'kibat nəticəsində zəiflətdiqdən sonra isə, nazir öz və'dlərindən dərhal bojn kaçırtdı.

Kollektiv mukavəlanəmə məsələsini həll etməq üçün, əməq nəzarəti janında bir munsifliq komisijast təzqil edilmişdi. Lakin işçilərin numajəndələri dərhal həbsə alındılar və jəlnuz neft sənaje sahələri dejl, hətta həqumət özü belə əməq nəzarətinin by kəni-sijasın, heç bir vəchlə tanımaq istəmējirdi.

Dəmir jol işçilərinin aqlr ehtijac və hukyksyz-lykları nəticəsində əmələ qələn tətil zamanı, nazir, işçilərə və'd edirdi qı, bilətə'xir isə baqlanılarsa işçilərin bütün tələbləri jerinə jetiriləcəqdur. Lakin nazir-in by və'di də jerinə jetirilmədi.

Telefon zəbəqəsində əmələ qələn tətili, hətta hə-qumət özü təsdik etmişdi. Əməq naziri işçi və kyl-ly'ceyların hakklı tələbatının jerinə jetirilməsi hak-klında əmr' verdi. Lakin nazirin by əmri jerinə jəti-rilmədi. Kətijən heç bir əsas olmadığı halda, mut-təbid hənqarlar ittifaqların rəhbərləri nə üçün isə həbsə alındılar.

Hətta mənzəviq və es-erlər belə, əməq nazirini: sijastəndən həjəcəmə qəldilər. Hənqarlar ittifaqları-mla əyrası bynların təqlifinə qərə bir kərar kəbyl etdi; o kərardada belə dejlirdi:

«Bir çək məsələlərin həlli üçün indiqi əməq naziri, «səsjalist» Səfiqurdsqinin janına qədən hənqarlar ittifaqları əyrası numajəndələrinin məryzasi dilən'liçdən sonra, əməq nazirinin bütün işçi təzqlatlarına e'tina etməməsi, hənqarlar ittifaqların səjmaması, Baqı proletariatın mənəfə və tələbləri ilə hesablaşmaması və bütün qəndəliq işlijətində zəhbəsiz qı, əjdən və muəjən bir syratda işçilərə zidd sijast apardığı, sahıbqar cə-nəblərinin mənəfəini mudafəə etdiyi və əməqçi sənici mənəfəilə kətijən hesablaşmaması, tamamilə əzqar əldy... Bynın üçün də əyra, səsjalist Səfiqurdsqinin əməq nazir-lik vəzifəsindən qəriə çəqürməsi, hakklında nərləmə-nmə səsjalist fraksijasına kə'ti bir təqlifdə bylynməyi, kərara altr» 1).

İk'isadi bəhran və işçilərin sijasi hukyksyzlygy işçi hərəqatında muvəkkəti bir dyrgynlygyn əmələ qəlməsinə səbəb əldy. 1919-cy ilin axırında, bütün neft sənaje mudhiə bir vəzijət içərisinə duadı. Nə-jabrın 1-ndə neft ehtijacı, 219 milyon pyta çatırdı. Neft ambarları, tamamilə dolmuşdy. Həstərxana isə neft ixrac edilmējirdi. Batym neft qəməri, kismən is-ləjirdi. Çünqə inqilislər qəndə adi 150 min pyt neft əvəziəndə, hənst, mulahəzələmə qərə isə jəlnuz 50 min pyt neftin nəkl edilməsinə icazə verirdi. Sənaje belə bir vəzijətdə bylynyrqan, işçilərin halını jaxətləy-dirmək təbi qı, mümkün dejlirdi. Bələliqlə Baqı pro-letariatının mubarəzəsi objektiv hallar nəticəsində sırf sijasi karakter almaltı idi. İşçilərin mudhiə vəzi-j-

1) «Znamia Tryda» numrə 153, 1919-cy il.

jətini konfransda izçi numajəndələrini: səjlədiqləri nitklərdən çərməq olar.

«Biz neft kyjylarının baasında oluruq. Byndansa mubarəzədə ölməq yaxşıdır. Biz var-jokymyzy satmıcaq. Biz qunduz də, qəccə də izləjiriq. Laqin bynynda karımızi azacik da olsa dojdya bilməjiriq».

Neft sənaje sahıblarının organı, «Neftjanoe delo» izçi konfransı, barəsindəqi hakk-hesabatında belə jazırdı:

«İzçi qutlələrinin aclıkdan etdiqləri zığajət, izçi konfransında butun numajəndələrin nitklərində təqrar olınyr. By qəfijjət bətib qi, bə'ziləri tərəfindən ap-ajdn kejd olınyrdy».

Laqin biz çəstərməlijij qi, neft sənaje sahıblarının özləri də proletariatın vəziyyətini öz qizli məqtyblarında az «ajdn» təsvir etməjirlərdi. Nobelın kantorynyn hesabatına qərə, 1919-cy ilin axırında izçilərin orta əməq hakkı, ajda 800 manat ilə (mutəxəssis olmajan izçilər üçün) 1100 manat (juqsəq ixtisaslı izçilər üçün) arasında idi. Jenə də hamın kantoryn hakk-hesabatına qərə birinci nevbədə zəryri olan bəz cur məhsylyn kijməti 232½ dəfə atırmı, və bir nəfərin dolanması, üçün 2432 rublə 31 kəpiq lazımn idi 1).

Həç bir subhə jokdyr qi, Baqi rajonyny tamamilə İnkiltərəyə mülhək etməqdən ötru zəminə hazırlamak üçün İnkiltərə komandanlığı, ilə neft sənajei sahıbları, əl-bir izləjirdi. Ejni zamanda musavət laqejləri isə həkikət halda bynların planlarına yardım edirlərdi.

1) Nobelın fondy. Numrə 95.

By zərəjət içərisində proletariatın, Baqını, proletar inkilabı, üçün mudafəə etməq əzmi jətioirdi. Kara zəhər izçi konfransı, «kara qeneral—Deniqinin kızı, l pəgonly bandasıntı, daha tez bir zamanda axıra dəq əzməq üçün Zyralar Rysjasi, ilə bilatə'xir hərbi ittifaq bağlamadı» Azərbajcan höqumətindən tələb edir.

«Kara zəhər izçiləri ejni zamanda Zakafkasijada kommynist inkilabına jol açan kırımızi köhrəmanlar... jendən atəzin bir syrətdə təbriq etməq üçün fürsətdən istifada edəcəqdi».

Dəmir jol izçiləri və kylykçyları, müstərəq mukavəlanəmə ygrynda mubarəzə aparmak zində inkilabi organlara yardım çəstərəcəqləri hakkında butun iclaslarda kərar çıkarırdı. Hətta dəmir jolyn texniqi acantaları, belə çıkarımı, əldyqları kərarda dejirlərdi qi:

«Biz, ittifaqın birinci çərtisi ilə axırinci damla kanımız kalana dəq çərə, kollektiv və insan qibi jəsamak ygrynda mubarəzə aparmaya hazır olyb son gəlibijətə-dəq Baqi, proletariatı, ilə çijin-çijinə ədəcəqimizə söz veririq».

«Zyralar Rysjasi, ilə hərbi ittifaq» məsələsi barəsində Kara zəhər izçilərinin kərarları, və Syraxanı, izçi və kylykçylarının mitingləri bizə mə'lym dejildir. Çunpu sansor bynları, karalamız jaltı, z sərləv-hələrini byrakımı, ədyr. Laqin bynların məzmunyny bilməq çətin dejildir. Müxtəlif sənaje sahələrində izçilərin çıkarımı, əldyqları, kərarlar 1920-ci ilin əvvəlində izçilərin nə ryhda əldyqlarını, aidin bir syrətdə təsvir edir. Proletariata kommynizmə xəstəliqinin «sirajət» etməz əldygyny, hətta höqumətin rəsmi or-

gam, belə inqar etməjir. Laqin gəzətə, bolşevizmin qıyja qəntlilər üçün jabancı bir zey oldygyny və qəntlilərin bəj və xan hoqumətinə iman və sədəkətlə xidmət etdiqlərini isbata çalısmıydyr. Laqin cənbə nazirlərin arxivlərindən iktibas edilmiş vəsikələr, hərəmətli hoqumət gəzətəsinin kəsdən jalan dediqini tamamilə isbat edir; çünqu valilər qəntlərdəqi vəziyyət barəsində tamamilə başka cür mə'lymatlar verirlərdi.

Musavat hoquməti üçün jəlniz rys çarının zəndərmələrindən irs kəlmə tədbirlərdən istifadə etməq joly kəlrdi. Onlar by tədbirlərdən istifadə etdilər və ciddijət ilə işə başladılar.

Baql təhqimat dajirəsi, hərbi qeneral-gybernatory daxiljə nazirinə belə jazırdı:

«Məxfidur. Zəxsən özünə veriləli. Sizə mə'lym edirəm qi, ictimai əsajiz və cümhyriyyətin devlət intizamı üçün kərkily və muzurr əəxlərin, bilxəssə bolşevicilərin mənim təhti-idiyəmdə olan dajirəyə byrakılmalary üçün ən ciddi və kəti tədbirlər qərulmuş və indi də qərulmaqdadur». 1)

Daxilijə naziri jazır:

«Baql gradonaçalniqi cənəblərinə. Nəzr ediləməqdə olan bolşeviq gəzətlərini bağlajub, butun mətbəələrədən byndan sonra bolşeviq təməjullü hec bir zey təb' etməjəçoləri barəsində illizənamə əlməntz həkkində vermə oləygyz əmrinə mycəbinca nə qibi işlər qərdunmuş dajir mə'lymat verməqi huzuri-əllərinizə təqlif edirəm. By əmrinəməjə əməl etməjən mətbəə sahibləri həbs, mətbəələri işə həz ediləcəqdur». 2)

«Telefon ilə danışmaq üzərinə də» kontrol kəjmak lazıq qəldi. Daxilijə nazirinin tə'likəsinə cavab

olarak posta-teleqraf naziri by məsələnin «ony dəxi çək maraklandırdıqlını» və byna dajir by jəkin zamanlarda ləjihə təkdim edəcəqini bildirir.

Laqin by ehtijət «tədbirləri»nin hamısı Musavat haqimijətini jənə də məhqəmlədə bilmədi; çünqu by hoqumətin əmru artıq tamam olmyzdy.

1) Daxilijə nəzarətinin fondy. fa numrə 316.

2) Gradonaçalstvonyon fondy.

## ÜÇÜNCÜ FƏSİL

### Musavat diplomatjasi.

«Mustəkil» Azərbaycan Cümhyriyyətinin «milli» hökuməti 1918-ci il iyun ayında təşkil edildi. Nazirlər 3 yrası, isə Türkiyə qeneralı Nyri-pazanın «fevsijə etdiqi» adamlardan düzəldi. Türkiyə əsqərləri sentjabrın 15-ndə Baqlıja daxil oldylar. Bynların dalınca nazirlər və bynların dəftərxanaları, Azərbaycanın paxtaxtına qirdilər. «Dost» Türkiyə, Azərbaycan Cümhyriyyətinin istiklalijətini kətijjən təsdik etməq fiqrində dejildi. Kafkasijada bylynan Türkiyə ordylarının baz komandanı Nyri-paza, özunu by jeni fəth edilmiş ölkədə bir sahıbi-ixtijar hiss etdi. «Mustəkil» cümhyriyyətin «mustəkil» nazirləri heç bir söz demədən, fatihin hər bir əmrini jerinə jetirirlərdi. Dəmirjelləri və butun hökumət əmlaqlını, onyn ixtijarına verdilər. Laqin Türkiyə qeneralı o dərəcədə bəzi bəzi nalk qəstərdirdilər qi, hətta itəatqar Xanxojsqi belə cürət edib Nyri-pazanın nəzəri-dikkətini byrasına cəlb etdi. Kafkas musəlman ordysy komandanına qəndərmiz oldygy qizli məqtybda, Xanxojsqi qəstərir qi, Azərbaycanın butun sijasi və icimai xadimləri qibi, o dəxi:

«Azərbaycanın umumi sijasi həyatının, Osmanlı imperijasının qenis umym dunja sijasəti ilə tam razılıkda qətməli oldygy»

nökteji-nəzərindədur. Onyn sədarəti altında təşkil olynmış Azərbaycan hökuməti

«Özunun qələbəq planlarını və sijasi addımlarını, Osmanlı imperijasının sijasi təməlləri ilə tamamilə razılaşdırmaq idejasını həyata qecirmiş və qecirəcəkdir».

Qorulduqu uzrə, Azərbaycan hökuməti istiklalijət məsələsini heç xijalına belə qətfirməjirdi. O, özünə jəlniz sultan Türkiyəsinin bir ələti qibi baktırdı. Xanxojsqi, nəzəqtilliq xatirəsinə olaraq istiklalijəti heç olmasa bir kədər zahirdə saklamadı, lazımı qərdü. Bynyn uçun də jykarıda qəstərdiqimiz qizli məqtybynda Türkiyə qeneralına jazıb isbat edirdi qi,

«Hökumət idarəsi, hökumət və xalqın mənfəətinə jəlniz o zaman xidmət edə bilir qi, by hökumət bir adamın haqlıijjət prinsipi uzarında kiryilməz olsun».

Sonra sədr—nazir jənə də öz məqtybynda jazırdı:

«By son zamanlarda Osmanlı ordysy hərbi məmyrlarının Azərbaycan daxil idarə işlərinə kərtəməsi, halları, qət-qədə artır. Hətta Azərbaycan hökumət orqanları tamamilə nəzərə alınmıjır».

Xanxojsqi, muxtəlif Türkiyə mənsəb sahlıbları, tərəfindən jərləən bəzi-bəzi nalk, bir sıra faktlar qəstəərəq öz məqtybyny özünün və butun hökumətin Türkiyə komandanlıqlının butun əmr və arzularını, həmişə jerinə jetirməqə hazırdı 1) oldyklarını inandırmaqla bitirirdi.

1) İnkilab Myzesi. Muxtəlif vəsikələr.

Azərbaycan nazirlər zyrası, sədrinin by həlimənə məqtybynyn muvəffəkijəti olmadı. Xanxojsqi, İstanbyldaqi, diplomatıq mumməsilinə zıfrəli bir telegram qəndərib by məsələnin Turqijə höquməti karətində kaldırılması, nın lazımlı oldıgyny qəstərdi.

Azərbaycan Turqijə ordyları tərəfindən 6 aj idi qi, izgal edilmədi. By 6 aj muddətində Osmanlı höquməti Qurcustana və Ermənistanə sijası mumməsililər qəndərdi; laqin Azərbaycan byna lajk qərulmədi.

1918-ci il nojabr ajı, nın jartısında, Azərbaycan jeni bir «himajəci» ilə bəxtijar oldı. İndi də qeneral Tomson qəldi. İfq çağlarda, inqilis qeneralı, Azərbaycanə onyn qim ilə uz-uzə qələcəqini hələ bilməjirdi. Bynyn uçun də o, özunu Rysjanın «şadik mut-təfikii» e'lan etdi. Nəjabrın 19-nda e'lan etmiş oldıgıy proklamasijada Tomson jazırdı:

«Belə təntənəli qunlərdə biz dunja muharəbəsinin birinci illərində rys xalkı tərəfindən muttəfiklərə edilən bujuq xidmətləri jaddan çıxarmajırık. Muttəfiklər, Rysjadə kajda və intizam bərpa edərəq, dunjanın baska xalkları arasındə ona öz jərinə izgal etməq imqanını verməjinə, muttəfiklər öz evlərinə kajda bilməzlər».

Azərbaycan höqumətinin rəsmi organı, Rysjanın juqsəlməsini musəلمان xalkları, nın intibahı, uçun zəryri bir zərt hesab etdiqinə inandırlırdı. Azərbaycan ilə Rysja arasındə qələcəq karətlikli, munasəbat məsələsini həll etməjərəq gəzətə, qəcmiz imperijə ərazisində kajda və intizam bərpa edilincəyə dəq, Azərbaycanə hali-hazırda mevcud olan usyli-idarəni saklanmağı məksədə muvafik qəururdu.

Bir neçə qun qeçəndən sonra qeneral Tomson öz cəbhəsini dəjizdi. O, Turqijənin dunəngi dostları, nın kabakca Turqijə qeneralları, na xidmət etdiqləri qibi, by qun də o cur can-baz ilə inqiltərə komandanlıqların plan və niyyətlərinə xidmət etməqə hazır oldıqlarını, tezliqə jəkin etdi. Azərbaycanın istiklalijətini təsdik etməq barəsində əlbəttə qi, heç bir danışık belə jəky, laqin qeneral Tomson, Azərbaycanın hali-hazırda mevcud olan höqumətinin jazamasına jərdəm qəstərəcəqini e'lan etdi. Azərbaycan höqumətinin tanınması, Tomsonyn Azərbaycan ordylarının Baqıdan çıxarılması, hakkində əmr verməsindən ibarət oldı. Inqiltərə komandanlıqların razılıqlı olmadan bir nəfər də olsa, polis mə'mury tə'jin və jə iuqi kvlyykdan qənar edilə bilməzdi. Nazirlər zyrası sədrinin janına qim isə bir Turqijə təbəəsi qəlib, bir məqtyb qəfirmizdi. Qeneral Tomson öz sərəncamına qərə, haman Turqijə təbəəsinin həbsə alındıqlarını, muxtəsərəcə olaraq höqumət bəzirtinə xəbər verdi. Laqin Musavat nazirləri azacıq da olsa, byndan rəncidə olmadılar və jənə də əvvəlqi qibi kərkədan jək, bəlqə də vicdanən inqiltərə komandanlıqların xidmətinə davam etdilər.

Laqin by qəstərdiqimiz hallar, Azərbaycan nazirlərinin juqsəq sijasət ilə məəgyl olmalarına və cumhyriyyə təzsisini qənisləndirməq uçun planlar tərtib etmələrinə mane olmadı.

Dəq xalkları ittifaqı, cumhyriyyətdəqi Azərbaycan sijası mumməsilii 1919-cy il aprel ajı, nın əvvəllərində xaricijə nazirinə bir məqtyb qəndərib, özünün

qəlib Tejmyrxan-Şyraja çatması,ni təsvir edirdi. O, öz məqtybynda belə yazırdı:

«By qunlar byrada ziyət qəncilər tərəfindən «Kafkas dağlıklarının birlik və istiklailiyət cəmiyyəti» adlı bir cəmiyyət təşkil edilmişdir... Az bir müddət içərisində xalqın kararsızında bəyüq bir nüfuz kazanmış olan by cəmiyyətdə, qənis bir şyrətdə jərdində bylynmək məsələsi höqumətimizin planına daxil edilmişdir; çünqu qənis jərdim nəticəsində, məmləqətin müdafiəsi üçün jəlniz by cəmiyyət həkikətən bəyüq işlər qərə bilir qi, by da bizim mənfəətimizədir» 1).

Uç qun sonra müəssil jənə də belə bir mə'lymat verir:

«Dağıstanın Azərbaycana ilhak edilməsi məsələsi, by saat çök ciddi müzaqərə edilir. Bir çök camaat xadimlərinin rəcasına qərə, mən sizə zifra ilə bir telegram qəndərib, by xüsusda sizin prinsip razılıqlınız hakkında mə'lymat verməqinizi rəca etmişdim. Zəminə hazırdır... Tejmyrxan-Şyraja bir Azərbaycan alajının qəndərilməsi xüsusynda, höqumət ilə danışmaza mənə icazə verməyinizi rəca edirəm. Çünqu Azərbaycanın müqəddəratı, Dağıstanın ymydy bir şyrətdə müdafiəsindən asılıdır» 2).

Azərbaycan müəssili, jənə də haman qun ilavə bir tə'likə qəndərəraq, Azərbaycanın orağa tə'limatçı, zabıtlar və heç olmazsa Xasa-Jyrdadəq qicəq bir müfrəzə qəndərilməsini rəca edir.

Dağıstanın Azərbaycana jəpələdirilməsi, lajihəsi, heç də siyasi müəssilin lajihəsi dejildi. By lajihənin müəllifləri cənab nazirlər özləri idi. Hələ 1918-ci ildə Xanxojsqi və Hacinsqi ilə Çernov və Cabağijev bir-birləri ilə qəruzmuşlardı. By qəruzda hər iqi cumhy-rıjətin nazirləri birləşməqə razı, olmuşlardı. Bizim

1) Xarici işlər nəzarətinin fondy. İa № 1.

2) Xarici işlər nəzarəti fondy. İa № 24.

by diplomat işə, jəlniz uzərinə kojylan vəzifəni vicdan ilə ifa edirdi və by adam, ağanın, jəni İnaqiltərə komandanlığı,ni razılıq, olmadan Deniqin ilə bəhs etməq üçün Azərbaycan Höqumətində gejrət olacağı,na sadələhcəsinə inanırdı.

Aprəlin 15-ndə xarici işlər naziri Tejmyrxan-Şyraja by məzmynda bir telegraf çəqir:

«Dağıstanın Azərbaycana ilhak edilməsi məsələsinin by saat nə halda bylyndygyny və by hərəqatə səbəb nə oldygyny müfəssəl və əsaslı bir şyrətdə bildiriniz».

Əlbəttə qi, byrada l i ş r ə q a t barəsində heç bir danışık belə ola bilməzdi. Diplomatiq müəssil: «diplomatiq müvəffəkiyyəti» bəyüq ziyafətdə əldə etmişdi qi, byny da onyn cavabsız telegramından başa düşməq olar.

«Telegram, jeni camaat xadimlərinin rəcasına qərə vyrylmişdir. Bynlar işə basılmək üçün cavab qəzəjlərlə. Zəminə hazırdır. Bynlar məmləqətin qələbəq rifah və səadətini Azərbaycana mülhək olmaqda qəzururlar. Bynlar, özlərinin müdafiə küvvələrinə kötiyyə ymyd etməjir və vəziyyətdən kyrtarmək üçün höqumətdə iktidar qərməjirlər».

Necə qi qərunur, camaat xadimləri jəlniz işə b a z l a m a g a hazırlanırlardı. Laqin diplomatiq müəssil, Azərbaycanın münafe'i nəkteji-nəzərindən olaraq, Dağıstanı, Deniqindən müdafiə etməq lazım oldygyny qəstəirdi. O, bynda haklı idi. Laqin höqumət by xüsusda cavab verməqi tə'xirə salırdı. Kət'i bir cavab verməq üçün onda cur'ət jok idi. Aprəl ajının 29-nda, Tejmyrxan-Şyradaqi, siyasi müəssil, belə bir mə'lymat verir;

«Dağıstan zabitanı, (?) Dağıstanın Azərbaycanca mülhək olmasında hakkinda parlamana bir ərizə vermişdir, ona qərə də müşət kərar çıxarıldığı təkdir, on nə edəcəyi hakkinda tezliqə cavab verilməsini rəca edir». Xaricijə nəzarəti byna cavab olaraq belə bir telegram vyryr: «Dağıstanın Azərbaycanca ilhak, məsələsinin sonraq nəticələrini mə'lym ediniz. Məsələ ciddi bir məsələ oldygy ucun ciddi bir syrətdə muzaqərə edilməli olacakdyr».

Azərbaycan nazirləri, məsələni hələ «ciddi» bir syrətdə muzaqərə etməqdə iqn, Deniqin Petrovsqini izgal edib, Dağıstanın Azərbaycanca japtzdrılmasında məsələsini bir zərbə ilə ləgy etdi. Diplomatiya məzunu isə bəzlədi. Muttəfiklərin butun mumməssillərinə notalar qəndərilərəq, Azərbaycanın Deniqinin istilasından mudafəə edilməsi hakkinda jalyarmaga bəzlətilər. Inqiltərə kəmandanlığı, Deniqinin kəzəstəmə alacagını mərhəmətqar bir syrətdə və'd edir və ejni zamanda petrovsqida olan qənullu ordyja hərbi ləvazimat qəndəriridi.

Maj ajının 3-ndə, nazir, qənullu ordynyn oldygynda dajir artıq Dərbənddə Tiflisdəqi sijasi mumməsəlilə xəbər verir. Höqumət, sərhədləri mudafəə etməq ucun tədbirlər qəzur. Bəz qəndən sonra jənə də haman nazir, Deniqinin Kyba kəzəstəməni ona verilməsini tələb etdiqini və mumməsəlilə təkzymanın mumməqun oldygyyny xəbər verir. Inqiltərə mumməjəndələrinin rijaqar oldyklarınt qərməq və byndan sonra onlarınt heç bir və'dinə inanmamak ucun bynlar hamıst qifa-jət idi. Azərbaycanın nazirləri isə heç bir zey ojrənmədilər və Tejmyrxan-Zyraqaq, diplomatiq mumməsəlilə belə bir telegram qəndərilir:

«Azərbaycan höqumətinin diplomatiq hərbi tədbirlər nəticəsində əldə etdiqi muvəffəkiyyətleri, Dağıstan əhalisinə qəniz bir syrətdə bildiriniz».

Sonra telegramda qəstərilir qi; Deniqin çkək qətdiqdən sonra, Azərbaycan höquməti Dağıstanı, bilətə'xir izgal edəcəqdir.

Qeneral Ardeli, Azərbaycanın sijasi mumməssilini Tejmyrxan-Zyradan kəvdy. Beləliqlə də Musavat diplomatlarıntın «galibijjəti» tamamilə həzəmətə yğramıq oldy.

By diplomatiq qələqlərin hamıstının avanturist bir karakterdə oldygynda heç bir zühə edilə bilməz, çunq sijasi mumməssilin inandırməsında qərə, Dağıstanın Azərbaycanca ilhak etməq arzıstında olan «camaat xadimlərinin» hamıst, jəlniz bizim mumməssilin sijalında mevcyd idi. Həkiqət halda isə, Dağıstanın Azərbaycanca ilhak edilməsini istəjən heç bir camaat xadimi jək idi. Byny, ingyç xalkının mumməjəndəsi, Muttəfik Dag Cumhyriijəti Zyrasının uzvu Əby-Bəqr Plijevin 1919-cy il ijyn ajının 28-ndə Azərbaycan parlamanıntın sədrinə qəndərdiqi məqtybdan qərməq olar. Plijev jəzlr:

«Mən» uc dəfə Baqija qəldim. Mən, mənim xalkımdan otu uc dəfə sizdən jərdm rəca etdim... Ləqin mənim by rəcalarımdan kətiijən heç bir nəticə çkəmadı.

Belə zəjjə var qi, qyja Londondan çkək sərəncamlara qərə, Dağıstan oləsi Azərbaycanca qəcir. Səjjəməlijəm qi, belə bir sijasət çənybi və Simali Kəkas mumməsəlmanlarıntı biri-birindən ajrətib, onlarınt arasında ixtilaf əmələ qətiməqdən otu mejdana byrakılmıdyr. By iqi millət, by jəkin zamanlarda jəlniz qənullu ordynyn mənəfəi ucun biri-birinin kərdəz kənnə aktımaga məbyr ediləcəqlərdür».

İnqiltərə xeyrxahları, musavat diplomatlarını, biləqlərinə sarımtalardı. Ləqin by zaman Deniqin butun dag əjalətlərində mudhiə terror sistemini hər bir tərəfə qeniə bir syrətdə jaymırdı. Məzlym qutlaların səbri tuqandı və az bir zaman içərisində butun by olqanı vətəndəz mulharəbəsi alavı burudu. Deniqin bandaları Çeçenistan, İngyistan və Dagıstanı, alav və sunqu ilə xərabəzərə döndərdiqləri zaman, Azərbajcanın xan və bəj höquməti özünü tamamilə bitərəf saklajırdı.

1919-cy il sentjabr ayının 8-ndə Zixlinsqi, Xaçmaza belə bir telegram vyıyr:

«Alınan məlymatlara qərə Kasım qəndinin jaykılığında dagıstanlılar ilə qənullu ordy hissələri arasında vyıryama qedir. Butun hərbi kitələr tamamilə hazır bylynməldyrlər; ləqin tam əsajlə saklajarək, sərhəddə vyıryamaja əzəcik da olsa səbəb olmamalıdyrlər».

Qırcustan höquməti, Deniqinin nəzərini Qırcustandan bir kədəz yzaklaşdırmaq məksədilə, daglılara jərdim üçün gejrı rəsmi bir syrətdə olaraq, qənullu dəstələrin təzqilinə jərdim qəstərdi. By xususyda Qırcustan ilə Azərbajcan arasında danışık qədirdi. Ləqin Musavat vətənpərvərləri öz cur'ətlərindən korkdylər və nojabrın 20-ndə, höqumət Mudafəə Komitəsinin iclasında hərbiyyə nazirininin mə'ryzəsindən sonra belə bir kərar çıkardırlar:

«Akstafa stansiyasına qəlmiz əsqər və zabıtləri qerijə kajtarmalı. Nazir qırcu qənullularının Azərbaj-

1) Hərbiyyə nəzarətinin fondy. Numrə 53.

can sərhəddini açık bir syrətdə qəcmələrinin karəsini almak hakkında, Qırcustan höquməti ilə münasəbatə qırılmaq xərtic ilər nazirinə tapalmaq» 1).

By qəstərdiqimiz səndərdən qorulduqu uzrə, Musavat höquməti; «dostlyk» xatirəsi üçün kohym olan daglıları, Azərbajcana jərdimədən bojyn kaçırmajırdı. Ləqin, Deniqin od və kılıc ilə daglıları qənt və zəhərlərini dagıtdıkdə, Azərbajcan höquməti özünü tamamilə bitərəf saklajır və hətta Zimali Kafkasın müsəlman xalqlarının cəlladları ilə dostlyk danışığına qırışmaqdan belə çəqinməjirdi. Deniqinə karə, mubarəzədə Musavat nazirininin butun fəalijjətləri, İnqiltərə komandanlığına qəndərdiqləri notalardan ibarət oldy. Hal by qi inqiltərə komandanlığı, Azərbajcan höqumətinin razılık və jərdimlə ilə olaraq, qeneral əpsi-inkiləbçlarının arası qəsilmədən silah ilə təchiz edirdi.

Biz byrada Baqının Deniqin tərəfindən izgal edilməsi, İnqiltərə komandanlığı planı içərisinə daxil olyb-olmadığı məsələsinə bəkməjrik. Ləqin byrast, hər halda ajdındyr qi, inqilislər, Baqının Deniqin tərəfindən izgal edilməsinin karəsini almak istəjib-istəmədiqlərini inandırmək üçün Musavat höqumətinin əlində heç bir əsas jök idi. Çar qeneralının Azərbajcana hücum ilə qırməq korkysy, artık bir fakt idi. By fakt cümhyriyyətin butun əməqçiləri sırasında nadir bir həmrəjliqə səbəb oldy. Höqumət isə qutlələrin by mubariz əhyali-ryhiyyəsinədən nə inqi istifadə etdi, bələq əqsinə olaraq by qutlələ-

1) Hərbiyyə nəzarətinin fondy. Numrə 20.



rin bəsrətini hər nev'lə aldadarak artıq heç bir kor-ky olmamasına və təhlüqənin artıq qəcmiz oldygy-na onları inandırmağa çalışırdı.

Deniqin istilası karkysy qorunər-qorunmöz, Baqı iəcələri tə'cili mubarəzə tədbirləri qorulmäsini tələb etdilər. Höqumət və «Musavat» firkəsi, jəlniz əfqar-umymijjənin təzjiki altında olaraq, protest numajjisi təzqil etməq kərarına qəldilər. By numajjisi elə təzqil edilməzdi qı, iəcələrin bojuq kısımlı heç xəbər-dar edilməmiş və byna qorə də numajjədə iştiraq edə bilməmişdi. Numajjisi zamanı, numajjicilər par-ləman binasının kabagına çatdıkdə, höqumətin baş-çısı onlara muracəət edib, bir nitk irad etdi və by nitkində inqiltərə komandanlıqının Azərbaycan məsynlygy və hətta Dağıstanın qənullu ordy təfə-findən azad edilməsini tə'min etdiyinə dəjir «əad» bir xəbər verdi. Jysifbəjovyn by məlymatı başdan əjaga dəq jalan idi. Bynyn jalan oldygyyny sonra hət-tə rəsmi höqumət organı, dəxi e'tiraf edirdi. 1919-cy il iyn ayında «Azərbaycan» gəzətəsi jəzırdı:

«Höqumət başçısı xəxsi: inqiltərə numajjəndəsi ilə etdiqı müsahəbədə almız oldygy xusysi təəssuratına istinad edərəq və umymijjətə məntikə əsaslanarak, hələ iyn əjının 13-ndə, qənullu ordynyn Dərbəndi təməzlə-məli olmasını umymi xəlk karəsində bəjan etdi.»

Bələliqlə biz biliriq qı, Musavat höquməti baş-çısı, Deniqin təhlüqəsindən onları xəfircəm edərəq əhalini bilə-bilə əfdadırdı. Inqilis komandanlıqı ona heç bir tə'minat verməmişdi. O, jəlniz öz «xusysi təəssuratına» və «məntikə» əsaslanırdı.

Qənullu ordy qəlib, Azərbaycanın lap sərhəddi-nə çatmışdı. İəcə təzqilatları, Baqını mudafəə etməq üçün proletariatu, səfərbərliqə almək kərarına qəldi-lər. Laqin höqumət by izə «bolşeviq intrigası» adı verib, ehtimal olyan iəcə numajjisinə kəfəri kuvvə hazırlamağa başladı. «Musavat» firkəsinin əajjə aparatı, çək izlədi. Numajjisi, Azərbaycanın istiklalij-jətinə kərazi kommynistlərin, Rysja əcentlərinin lu-cymy dəjə e'lan edildi.

Azərbaycanın mulqədarları, və byrzyazijası, Musavat höquməti siətində olaraq Deniqinin bynla-ra «öz» məmləqətlərində əgəlik etmələrinə mane ol-majacagına dəjir və'dini əldə etməqə çalışırdı. On-ların by və'di əvəzində isə iəcə və qəntlilərin əəldə olan Deniqinə bolşeviqlərə kərazi mubarəzədə hər nev' jərdim qəstərməqdən bojnı kaçırmajacaklar-dı. Azərbaycan höquməti, hətta Deniqini «ixtizəçt-lər», dağıstanlıqlar ilə mubarəzə apardıqı zaman,

«Qənullu ordynyn əlində bylynan Petrovsqı və başka səhərlərə əcentə və diplomatıq mumasillər tə'jın etməq barəsində xəricijjə nazirinin məryzəsini dirlədi. Kərarə alındı: məsələni divanı-rijasədə kabəkə mu-zəqərə etdiqinə sonra, əeneral Deniqinin jətinə fevkə-lədə bir həj'əti-murəxəsə qəndərməli» 1).

Musavat höqumətinin heç bir zəjə jəramaz sijəsət aparmasına səbəb, onyn əməqçi qutlələrdən aralı duzub, kommynizm qəbysyndən möhlüq də-rəcədə kərkməsi idi. Deniqinə kərazi jəlniz iəcə və qəntliləri silahlandırarək mubarəzə aparmək olardı. Azərbaycan höquməti Deniqinə muharəbə

1) Xərici izlər nəzarətli fondy. Numrə 287.

e'lan etsəydi, o zaman 3yralar Rysjasi'nin muttə-fiki olmyz olardı, qi, by da mulqədar və byrzyazi-janın planına daxil dekil idi. Byna qəra də o, özünü Azərbajcan izçi və qəntlilərindən muhafəzə etməq uçun inqilis komandanlığı, və hətta Deniqin qeneralları karəsində surunmaqə məchyr idi.

Kızıl ordy hucyma qeçdiqi uçun Deniqin Azərbajcan sərhəddini qeçmədi. Ukrajna, ag gvar-djaqlardan təmizlənmədi. Rostov cəbhəsində ag qenerallar biri-birinin dalısınca məglybiyyətə yg-rajrlardı. Dağıstanın əməqçi qutlələri isə əqs-inkilaba məhqəm bir mukavəmət qəstərirlərdi. By hallar və Baqı proletariatu, qibi kuvvəli bir düzmən ilə tokyzmak korkysy, Deniqini Baqınlı izgal etməqdən vaz qeçməqə məchyr etdi. Musavat bəzçyları isə Azərbajcanın Deniqin tərəfin-dən izgal edilməsi uçun həkikət həlda zəminə ha-zırlajrlardı. Baqınlı da Dağıstanın halına düz-məməsinin səbəbi, bynların xidmətləri nəticəsində dekil idi.

Mudhiiz bir dərəcəyə çatmış olan iktisadi bəh-ran, dəhşətli tə'kibat və cənab nazirlərin bacarık-sızlığı, və gejrə, butun olqəni Musavat höquməti-nin əlejhinə kaldırdı. Baqı proletariatu, bolşeviq firkəsi ətrafında qetdiqə daha məhqəm birləşirdi. Muvəkkəti olaraq aldanmış müsəlman izçiləri, qutlələr ilə «Musavat» firkəsindən çıkır, «Him-mət» və «Ədalət» firkələrinin sıralarını, çəkəldir-lərdi. Proletar inkilabı, artıq Azərbajcanın kapıslını,

almızdı. Höqumət çökəndən bəri sınıkdən qeçiril-miz usyla əl atmaq kərarına qəldi. O, kardazı-kardaza kıldırən bir muharəbə düzəldi.

Azərbajcanda «Musavat» firkəsi höqum surur-du; xərabəzar bir hala qəlmiz. Ermənistanda isə dəznaklar agalığ edirdi. By iqi «mustəkil» devlə-tin əmələ qəldiqi ilq qəndən erməni və turq qənt-lilərinin kam, sel qibi akmaga başladı. Juzlərcə qənt-lər darma-dagın edilib, jer uzundən qəturuldu. On minlərcə kaçkınlı jəməqsiz, jersiz və jyrdsyz kalıb məhv olyrды. Dəznak—musavat məqtəbi diplo-matları, əjlar ilə iclas edib, sulh və dostlyk barə-sində təntənəli nitklər səjləjirlərdi. Kəzalarda isə toplarınlı səsi qəsilməjib mə'nasız kılıgınlı nihajət bylmajırdı.

Dəznak və musavatçyların «sulhey» fəalij-jətlərini karakterize etməq uçun Qeçəçkorinin Xanxəjsqiyə qəndərmiz oldygy telegramı, byrada qəstəralım. Qeçəçkəri oz telegramında dejir:

«Sizin, Ermənistan xarici izlər nazirinə vurmış oldy-gynyz telegramın syrətini Azərbajcanın diplomatiq müməssili mənə qəndərmədir. Siz oz telegramınızda Ermənistan höqumətinin Zəngi-Basar dajirəsi müsəl-manlarına karət, hərbi əməlijiat acağımı, xəbər verisiniz. Mən eyni zamanda Ermənistan xarici izlər nazirindən dəxi bir telegram almışam qi, Ordybad və Naxçı-van müsəlmanların erməni Qoxtanına karət, hərbi əməlijiat əməllərini, o dəxi oz telegramında mə'lym edir» 1).

Azərbajcan və Ermənistan xalk qutlələrinin fəəcəli vəziyyəti, istər Azərbajcanın və istərsə Er-

mənistanın hörmətli nazirlərinin hər iqisinin həkikəti jəzmlərindən ibarət idi; çünqə bynlar hər iqisi, barabar bir syrətdə kərgin təşqil edirdi. By səjlədiqimizi ajdınlaədtirmək uçun, Azərbajcan həquməti arxivindən bir neçə vəsika qəstəralım.

Hərbi nazirin xarici işlər nazirinə qəndərmis oldygy tə'likə by məzmynda idi:

«Erməni ərdyları barəsində mə'lymat toplamak işi Tiflisdəqi hərbi attaşemizə tapatılmalıdır. Qırucstan bəz ərqani-hərbi ilə birliqdə olarək qizli bir qəşşijət təşqil edilməsi məzqvrə əmr olunmydyr».

Azərbajcan Dəvlət Mədəfəə Komitəsi İravan diplomatiq mumməsilinin sərəncamını, iqi miljon manat pyl təşsis edib belə bir kərar çkarmışədt:

«Bajazəd Zənci—Basar dairəsinə qələcəq olan zabit və tə'limatçılara maaş verməq, Zənci—Basar müsəlmanlarını təşqil etməq işlərinə xərələməq, kaçkınlara jərdin qəstərməq uçun İravandaqi diplomatiq mumməsilinə sərəncamına təhtəşəsb olarək iqi miljon manat pyl qəndərməq lazımdyr» 1).

By vəsikədən biz qədurruq qi, Zənci-Basar müsəlmanları dəvlət mədəfəə komitəsi tərəfindən «təşqil» edilirdi. Dəznək həquməti işə həmin müsəlman qəntlilərinə mutəzəqqil baskın jəpdi.

Qeçəçkorinin jykartıda iktibas etmiş oldygy-myz telegramında Ordybad və Naxçivan müsəlmanlarını hərbi tə'limatlarını Azərbajcan həquməti tərəfindən təşqil edildiyi səjlənir. By xəbəri Naxçivanın müvəkkəti qeneral-gybernatory -

1) Xarici işlər nəzarəti fondy. Numrə 238.

nyn muavini tərəfindən Karabag qeneral-gybernatoryna qəndərilmiş olan tə'likə tamamilə isbat edir.

«Xəlil bəy və Qəlbəli xan başda olmaq üzrə Naxçivan dastəsinin bəyüq xərclər ilə başa qəlon çkəkət. Bəzir cəjninin jəktinliqında tam müvəffəqiyyətsizliq və rusvəqələlik ilə kaçmaq ilə nəticələndi. By əməlijatda tələfat çək bəyüq olmadı; olan, jəralanan və xəbərsiz itənlərin sant 50 nəfər oldy.

İşin by cur fəceəli və kətijən arzı edilməyən bir syrətdə nəticələnməsinə by hallar səbəb oldy:

1) Xəlil bəy və Qəlbəli xanda by hərbi əməlijatda kərat heç bir həvəs və arzı olmamış. Çünqə bynlar jəl açılaraq Naxçivan olqəsi mənəsis bir syrətdə Azərbajcana ilhak edildiyi təkdir, onlar həli-həzirdə dyməz oldyqları, mevkəi və xalkın məlt hesabına olarək varlanmaq imkanını itirəcəqlərini axtk syrətdə e'tiraf edirdilər. Naxçivan olqəsinin həli-həzirdə təq başına kalmış onlardan ötrü çək mənəstli, laqin bədbaxt xalk və bizim məksədimiz uçun çək zərərlidur. Ona qərdə onlar, özəlirindən ötrü jəjdəli olan by zərrijeti mummən oldyqca daha çək davan əidirməq istəyirdilər.

2) «Əşqərlərin» və savadsız zabitlərin qəşəriyyətinin dəxi bizim cumhyriyyəti dummənlərinin zəjjəsi tə'siri altına düşərək by kədar ciddi və tarixən əhməjiətli olan işə belə böz jənaəmələri.

3) Bir neçə tabyryn, «Səs» və «Martiros» adlı erməni qəntlərinə talan ətdiqdən sonra talan edilmiş mal-karadan onlara cətmədəqi uçun narazı kalmış.

4) Bə'zi tabyr komandanları (məsələn qərbəljə, Myxtar və başkaları) qərbəljə, Əli xana və həmcinin Xəlil bəyə nəfərt bəsləməsi və ən nihəjət.

5) Azərbajcan Cumhyriyyətinin ayja kəsdən lazımi hərəqət qəstərməjəraq Naxçivanlıların əzləri öz kanlarını akitməklə Zəncizyry bəth etmələrini istəməsi həkkində böz bir fiqir olmaşı.

Qəstə, Naxçivandan nojabrın 21-ndə çkədi. Nojabrın 25-ndə işə «Mazra» adlı erməni qəndinin jəktinliqında vyryymağa başladı. Aytın 26-nda işə kətijən mə'lyəs olmadan hamı Naxçivana döndü.

By vürəsmədə jəltəniz Naxçıvan kəzəstənin əhalisi fətrəq edirdi; çünki əzərlilər öz içərlərində anarxiya vucuda qəldiqinə qərə əşqərlidən kotijən boyn kaçırlırdı. Ajın 29-nda əzəryndan, kəzə kajimakamının kamçı qucu ilə olark jəksyllardan dıçıq bir dəstə toplaıb bir erməni qəndinə lucym etməsi haqqında bir telegram alındı....

Ermənilərin Ordybad tərəfə olan hərəqətlərin kərləntə almak və onları dikkətlərini KEGİ dərəsi və Kapan dajirəsindən yzaklaşdırmaq üçün Xəlil-pəzə, jəltənizdə olan erməni qəntlərinə kərə çikmək haqqında Əlinə çaj tabyrına və Ordybad dajirəsində bylynan ordy hissələrinə əmr vermədi. Nojabrın 26-nda jykərtədə səllədiqimiz tabyr tərəfindən «Verməzilər» və «Ələli» adlı erməni qəntləri əlinib jandırılmızydır. Ləqin tabyrın hərəqəti muharəbə mejdantından kajıtmıq olan Xəlil bəyin özünə məlym olan mulahəzələrə qərə verdiqi əmr üzrə dajandırılmızydır. 1)

Musəlman əhalisini «mudafəə» etməq üçün, Musavat administratorları, erməni qəntləri üzərinə baskınlər təşqil edirlərdi. Dəznaklar da juzlərcə musəlman qəntlərini dağıtmakla erməniləri «mudafəə» edirlərdi. Dəznak-Musavat «mudafəəçilərinin» xəjrli fəalijəti byndan ibarət idi.

1920-ci il mart ajının 10-nda firkənin Karjaqin kəzə komitəsi Azərbaycan Kommynist Firkəsi Mərqəzi Komitəsinə bir təlikə qəndərəraq, ermənilər ilə musəlmanlar arasında tokyzma kərkəsy qəzləndiqini qəstərir. Karjaqin Komitəsi jazırdı:

«Kərabagda hali-hazırda Ararat və Azərbaycan Cümhyriyyətlərinin acentləri by cümhyriyyətlərin istiləçilik məksədlərinə çətmək üçün bojuq bir surətlə nərbi təbligat və təəvüz işləri aparırlar... Biz Mərqəzi Komitəyə kəbakədan xəbər veririq qi, əgər by jəktən vaktə bizə mə'nəvi və mali jərdən etməsənziz, o zaman

1) Xərici işlər nəzarəti fondy. Numrə 239.

irtica bütün firkə işlərimizi məhv edə biləcəq və bynyın bütün məs'yilijəti Mərqəzi Komitə üzərinə duzaçaqdır.1)

Dağıntık tokyzmalər 1920-ci ilin əvvəlində Azərbaycan ilə Ermənistan arasında mutəzəqqil bir muharəbə karakterini aldı. Nihajət Qurcistan həqumətinin təzəbbusu ilə olark əprel ajının 9-nda Tiflisdə Zakafkasija Cümhyriyyətlərinin konferansı çağırıldı. By konferansda Azərbaycan numajəndəsinin bəjanatı, çək əajani-əhəmiyyətdür. O, deyr:

«Kən toqulməqə nihajət verməqin lazıqı oldyqına kərə prinsip etibarət ilə etiraz və by məsələnin doqrydan da birinci nevbədə muzaqərə edilməli olan bir məsələ hesab ediriq. Bizcə hətta by məsələnin çərcivəsi daha da genişləndirilməli. Ordybad, Naxçıvan, Səqi və Kazax qibi by saat vürəyənə qədən jərlər dəxi byrəyə daxil ediləşidür. Ləqin eyni zamanda belə bir məsələni nə təqildə kəymək və ony muzaqərə etməq üçün həqumatimizdən lazıqı səlahiyyətimiz olmadığına, dəxi byrədə bəjan ediriq. 2).

Bələliqlə biz qəroruq qi, Azərbaycan topraqının bojuq bir kismənin milli muharəbə əlavə burəduqun bir zamanda, Musavat həquməti sullivan konferansına numajəndə qəndərəraqən, by numajəndələri muharəbə məsələsinə nə təqildə köjyb muzaqərə etməq səlahiyyətinə verməqi mümkün hesab etməmişidür. By qəfijjət, nə musavətlər və nə də dəznakların sullivan istəmədiqlərini tamamilə isbat edir. Onlar inkilab əlavənin, kərdəzi-kərdəzə kərdəran muharəbə əlavə ilə sındurməqi lazıqı bilirlərdi.

1) Azərbaycan Firkə Tarixi, Firkə vəsikələri.

2) Diplomatıq missija fondy. Numrə 136.

1920-ci ilin yanvarında Zyr Rysjastının xarici işlər komissarı Azərbaycan və Qırqustan höqumətlərinə Deniqin əqsi-inkilabın muttəhid kuvvə ilə ləğv etməq təqlifində bylyndy. Çiqerin joldazın təqlifini alan Azərbaycanın xarici işlər naziri Tiflisdəqi diplomatıq mumməsilə by məzmynda bir telegram qəndərdi:

«Zyra Rysjastının təqlifi ilə əlakədar olarək Qırqustanın nə qibi aktiv tədbirlər qorəcəqi və by tədbirlərin qima karət-sevk ediləcəqi hakkında təcili olarək xəbər vermənizi rəca edirəm. Qırqustanın Şimali Kafkas xususynda nə qibi tədbirlər qorəcəqinə dair xəbər veriniz. Bizim höqumat mühum bir stratezi mütəakə olmaq e'tibarı ilə, Dağıstanın Azərbaycan tərəfindən izğal edilməsini lazım hesab edir».

Necə qi qəuruq, Azərbaycan höquməti; Zyralar Rysjastına karət, muharəbə etməq fiqrində idi. O, by məsələdə Qeçeqkəri höqumətinin nökteji-nəzəri ilə birləşirdi. Yanvarın 4-ndə Tiflis siyasi mumməsilindən xarici nəzarətə by məzmynda bir telegram qəldi:

«Qeçeqkəri, dağların by jakın qunlarda mumməkil Dağ Zyr Cumhyriyyəti e'lan edəcəqlərindən kərkədygyny bəian edir. Qeçeqkərinin fiqrinə qorə, Qırqustan və Azərbaycan ucun ciddi bir təhlükə vucyda qəldiqi ucun tam həmrəi bir syratda olarək kəti tədbirlər qərməq lazımdyr. O, byradan qəndərilib by vaktə dəq Bağıda saklanan qurcu əsqəri dəstələrinin tez bir zamanda byrakılmasını və onların bizim qənullulərimiz ilə kuvvələndirilməsini lazım bilir. Byndan ilavə Qeçeqkəri, jəhətz özümüzə jək, ha belə dağları, dəxi bələvəqlərdən muddəfə etməq ucun Şimali Kafkasda birligdə olarək, hərbi əməliyyatə hazırlaşmaq lazım qəldiqim quman edir. By məqsəd ilə də qurculər Vladikafkasta, biz isəq Dağıstan izğal edəriq. Qeçeqkəri, əcnəbilər ilə danışık apararək, belə aktiv hərəqətdə bylynmək ucun zəminə hazırlajır».

By təqramlar istər Musavat və istərsə Qırqustan höqumətinin, bynların qyja Zyralar Rysjastı ilə jakət, konaylyk munnəsbəti, duzəltməqə çəltə, makdaql jalançılıqlın, bir daha isbat edir. Qeçeqkəri və onun Azərbaycan muttəfikləri «mumməkil Dağ Zyr Cumhyriyyətinin» e'lan edilməsinə məsul-ləh kuvvə ilə mane olmagə hazırlaşırlandı. Qeçeqkəri isə həttə Vladikafkasta izğal etməq istəjirdi.

Azərbaycan dəxili işlər nazirinin 1920-ci il aprelinin 5-ndə xarici işlər nazirinə qəndərdiqi tə'likə dəxi az karakteriq dejidur. Nazir öz tə'likəsində belə jəzr:

«Təraqi-siləh edilmisə qənullu ordy hissələrinin Qırqustandan Batym və Pətljə təxljəsi mumməq olmasına dair Qırqustan ilə əlakəjə qərməq hakkında təcili sərəncamda bylynmənizi rəca edirəm».

Tə'likə uzərində belə bir jəzr vardy: «5 aprel tarixli telegram ilə əməl edilməzdir».

Çeqenistan, İngəyistan və Dağıstan cəlladlarının munnəvətçilər belə xıtlas etdilər.

Cənəb nazirlər aprelin 18-ndə inkilab sərəfəsində Kyba kəza kajimakamından by məzmynda bir telegram aldılar:

«Həli-həzirdə Dağıstanda Petrovsqidən dytınysə Samyra kədar Kafkas ekspedisiya kərpəsy bylynyr qi, by də iqi piyada və bir suvəri diviziyan və təxminən ijjimi otuz (byndan sonraqi, sozlar okynmaqr) minliq topçy dəstəsindən ibarətdir. Rysjadan qunda kəyər qəlr... qi, bynlar Azərbaycan səhəddinə tərəf qəndərilir... Ordynun əhvali-ryhijəsi çək jəqsəqdur, və gəlib qələ-qəqlərinə inanırlar».

İçqi və qəntli ordysy, Şimali Kafkasta Deniqin bandalarından təmizlədi; Bağıda isə artıq inkilabın

kiçik bəjrəti zəhərin üzərində dalğalandığı zaman qəldi. Baqi proletariati, özü Musavat bəzçilərinə, həquməti ona təslim etməyə məcbur edə bilmədi.

1920-ci ilin fevralında, Rysja Kommynist Firkəsinin Baqi təşkilatının, «Himmət» və «Ədalət» firkələrinin müttəhid kuryltajı, və by kuryltajda həmin firkələrin vahid Azərbaycan Kommynist Firkəsində birləşməsi vake oldy. Musavatçı, mulqədar və byr-zyazijanın milli provokasiya siyasətinə karşı, Azərbaycan Kommynist Firkəsi bəjrəti, altında birləşmiş proletariat çəkdi və nihajət aprelin 27-ndə Azərbaycan mustəkil Zyrə Cumhyriyyəti e'lan edildi.

## DƏRDUNCU FƏSİL

### Firkə təşkilatları, qizində.

Baqi, Kommynasi, kiçik, zaman mudaraçılar kərarqahında bəjuq zadlık var idi. Onlara elə qəlirdi qi, bolşevizm, kommynanın xərabəliqləri altında basdırılıb kalmı, ədyr və inqilis qeneralının mejdana qəlməsilə bynlar izçi qutlaları arasında qəçmişdəqi kişə muddətliq nufyızlarını, jənə də kajtaracaklar. Aclıq və məmləqətin pozgynlygy ilə əlakədar olaraq, mudaraçı ucluq (es-erlər, menşeviqlər və daznaklar) Turqijə-musavat topları, qyrylytsy altında inqiltərə komandanlığını, də'vət etməyə Baqi proletariatinə razı etməyə müvəffək oldy, by mudaraçı ucluq elə qəlirdi qi, by hal izçi qutlalarının bolşevizmdən uz döndərməsini qəstərir. Laqin az bir zaman qəçmədi qi, mudaraçılar, proletariatin artıq 1917-ci ildə «demokratik» əsqinkiləb prinsipləri ilə həmişəliq aranı, kişməz və bir daha ona döğry uz döndərməyə qəçmədi jəkin etdilər. Misli olmajan jəlan və bəhtanlar ilə izçilərin çək və ja az bir hissəsini bolşeviqlərin rəhbər grypna karşı, kaldırmaq ola bilərdi, laqin izçilərin qeniz qutlaları, bolşevizmə sadıq kəltir və beləliqlə

də mudaraçıları, həm fəxəli, həm də qulunc bir vəziyyətə saldı.

Bağı Kommünist dağıldıkdan iqi həftə sonra Bağ, Zyrasna numajəndələr seçqisi başlandı. Bolşeviq təşqilatının rəhbərləri, Xalk Komisarlar Zyrasının üzvləri Bağlı həbsxanasında yatırdı. «Galiblər» mətbuat, miting və jüriçaklarda izçilər ilə danışub üzərlərinə atılan təksirlərin əsassız və mənasız oldyğını isbat etməqə imqant, olmajan məhbyslər üzərinə alçak bəhtanlar atırdı. Bağlı proletariatu, Bağlı Zyrasna 27 nəfər bolşeviq qəndardı. Zyrada məhbyslərin bilatə'xir azad edilməsi məsələsi muzaqərə edilirqən, 19 numajəndə bolşeviqlərin tələbi ilə birləşdi.

By, isin jəlmuz bir tərəfidur. Mudaraçi rəhbərlər hatta özlərini höqumət başında qərduqləri zaman belə öz əqsi-inkilabçı simalarını, qizlətməq məcburiyyətində kalmaları, onlardan ötru daha pis bir vəziyyət təşqil edirdi. Çünqu onlar, bolşeviqlər tərəfindən köjylan kajdalarından qənar çıkmaga cur'ət edə bilməjirlərdi. Zyrə, rəsmən jeqənə höqumət organı, olmaqda davam edirdi. Neft sənajei və donanma milliləməizə, zyranın bütün zə'bələri əvələqi zəqlində davam edirdi. By isə zühəsiz qi, Zyrə höqumətindən heç də əl çəqməq arzısında olmajan proletariatu karəsindəqi, korky nəticəsində olmyədy. By mudaraçılıqların aqalığ etdiqi «Tsentroskopi Diktatyrası» öz kuvvəsinə inanmasını səbəbi də by idi. Zyranın hej'ətində «galiblərin» 27 kommünistə karə, 255 səsi olmasına bakmajarak, tri-

bynada bolşeviqlərin səsi əzildiqi zaman, jənə də özlərini byskyda oldygy qibi hiss edir və gejzə qəildilər. Zyranın deməq olar qi, bütün iclasları bolşevizmə həsr edilməzdi. Mudaraçılar, bolşevizmin artıq jəzəmadığına özlərini inandərmaga nə kədər çalırdılarsa da, laqin byna muvəffək olmadılar.

Bağı proletariatu, öz səhvinin bəlasını çəqdi. İngilislər Bağlı, turqlərin istilasından kyrtara bilmədilər. Əqsinə olarq bynlar Bağlı qələr-qəlməz. Turqijə nizami közyanlarını qəlmələrini jəlmuz kəyni bir zəqlə saldılar qi, nəticədə Bağlı, vəhzi başlı-başlanılıqın dəhşətli əjalarını, qecirməqə başlədi. «Demokratiq» Musavat höquməti və neft sənajeinin cənab səhıbları, Nyri-paza ordylarının sunqularından istifadə edərəq, izçi sunquların əldə etməz oldygy fuyhat üzərinə hucuma başladılar.

By devr, 1918-ci ildə dekabrın 15-ndə çağırıldı. İzçi konferansının birinci iclasının kararında qəzəl bir syrətdə karakterize edilməzdir. By karərdə dejjilirdi:

«Turqlərin Bağlı qəlməsilə Azərbaycan höquməti, neft sənajei səhıbları ilə əl-bir olarq, Zəhər Dyması və kooperasiya qibi icimai təşqilatlar ilə birləqdə, izçi və kvlykçyların xəbər və razılıq olmadan Bağlı proletariatının yzın və cətin mubarəzələr nəticəsində əldə etməz oldygy kollektiv mukavəlanənamaları, nozdy və kismən məhy etdi. Konfrans by xianəti keid edərəq, Azərbaycan höquməti, neft sənajei səhıbları, və icimai təşqilatlar tərəfindən jəribməz höqumət və icimaiyyəzə zidd olan by aktlara karə, ciddi c'itraz edir.» 1)

1) İzçi konferansının protokoly numrə 1.

By kərar bir s ə s l ə kəbyl edilmədi. Byrada mudaraçılar özləri-özlərinə zərbə vürdylər. Çünqu «kooperativ və ictimai təşkilatlar» həmişə es-er və menəviqlərin himajəsi altında bylynyrdy. Bynyn səbəbi isə, menəviq və es-er işçilərin jalt-nıtz səhvən olaraq özlərini by firkələrin uzvu hesab etmələri idi. Fə'lən isə onlar bir boləviq qibi hələ-qətdə bylynyr və mudaraçı rəhbərləri öz əqsi-inkilabi mahijətini qizləməqə məbyr edirlərdi.

Anaəqin joldazın sözlərinə qərə, 1918-ci il nojabr ayında Baqıda yeni Baqı Firkə Komitəsi duzəlmədi. Anaəqin joldaz jazır qı:

«Bir neçə vakt qəddiqdən sonra, Levon Mirzoyanda Baqı Komitəsi yaratmaq fikri ojantr... Mən bir onyn jantına kaçmaga tələsdim. O zaman o, jorgan-dəəqədə jattır, jerindən çök çətinliq ilə tərpanə bilirdi... Levon ilə by q ə r u a u m u z i z b a r ə s i n d ə, jəni Baqı Komitəsinin təşqili h a k k t n d a idi. Plan tədqduq. Bir neçə vaktından sonra, onyn mənzilində toplaşib müvəkkəti Baqı Firkə Komitəsi d u z ə l t - d i q . Byraja Levon, Sarqis, Dovlatov, Jylja, Artak, Armenak, mən və başkaları daxil oldyk» 1).

Müvəkkəti Komitə dağılmıtz kuvvələri bir araja toplamak ilə məəgyl olyb, firkə təşqilatını bərpa etməq təəəbbusunda bylyndy.

Bir neçə aj suqyt etməqə məbyr olan proletariat dəxi, dağıdılmıtz təşqilatları bərpa etməqə başladı. Stıfi mubarəzənin daxili məntiki səjəsində by bərpa işi boləvizim joly ilə qətdi.

1) İnkilab muzəsi. Xatirat.

1918-ci il dekabr ayının 15-ndə işçi konferansı-nın birinci iclası vake oldy.1) Konferansıın müəəəbbus və rəhbərləri menəviq və es-erlər idi; laqin onlardan ötru həddən artıq fəxri olan by roly onlar çök muddət ojnaja bilmədilər. Konferansıın əsas məsələsi kollektiv mukavəlonama məsələsi idi. Mudaraçılıq siyasətinin heç bir zəjə jaramaz ol-dygyıny qəstərməq izində, 1917-ci ildə oldygy qibi by məsələ indi də bəjuq rol ojnadı. «Kollektiv» yg-ryndaqı mubarəzə ən nihajət sənjəcin iqinci və kət'i milliləzməsi ilə nəticələndi.

Mənəviq və es-erlər inkilabın iqi ili muddətin-də heç bir zəj ojrənməjərəq, sənjə sahlıbları və həqumət ilə danışığa qirizilməsi luzymijjətində israr edirdilər. Konferansıın uzvu Anaəqin joldaz öz nit-kində qəstərdi qı, heç bir sazıtz komisijası heç bir nəticə verməjəcəqdur. Laqin onyn nitki, muda-raçı rəhbərlərin laglaglıqı arasında itib qətdi. Mudaraçı rəhbərlər həmişə inkilabi ibarəni «həkiqi» siyasət ilə yjyədyrməqı bacarırdıqlar. Laqin qəstər-məq lazımdyr qı, konferans sazıtz komisijası təşqili təqlifini kəbyl etdisə də, laqin zavod numajəndələri

1) Anaəqin joldaz «xatiratında» işçi konferansıın nojabr ayında vake oldygyıny təjrid edir, laqin by həkikətə müvafik dejidur. Protokollara qərə konferansıın birinci iclası, dekabr ayının 15-ndə olmyzdyr. Anaəqin joldaz konferansda çiktədə bylynan jəqanə boləviq idi.



nitklərinin tonu və kərarın məzmunu «rəhbərləri» o kədər də çətin zadlandırmayırdı.<sup>1)</sup>

Kommunist təşkilatı javaz-javaz bərpa oluyurdu, lakin hələ lazımı kədər firkə izçisi yok idi. Mudaraçı firkələr liderlərinin fitnəqaranə təbligatı ilə əmələ gəlmiş atmosferini hələ təmizləməq mümkün olmayırdı. Hələ o zaman, jə'ni 1919-cy ilin əvvəllərində bolşevizm tə'siri, izçilər arasında haqim oldygy üçün çok vakt menşeviq və es-er xadimləri canlarını, dişlərini dytarak, qıçıq bir bolşeviq grypy tərəfindən verilən təqlyfi qeçirməqə məbyr oluyurdı.

Laqin hadisələr bəjuq bir sur'ətlə iləriləjr və beləliqlə də izçilərin bəjuq bir hissəsinin umymijətlə mudaraçılardan yzaklaşması üçün əlverişli zərəjit vucyda qətirirdi. 1918-ci ilin iyylynda menşeviq, es-er bloky inqilisləri çağırmaq üçün izçilərin razılığını əldə etməqə muvəffək oldy; laqin 1919-cy ildə inqilislərin mevcyd olması, mudaraçıların e'tibardan düşməsinə jardıın etdi; çunqu izçilər, mudaraçılıq və mudafəçiliq, onları haraja qətirib çikarılıqını qərməqdən ibrətli bir dərs almış oldylar.

1) Anazqin joldas jaxır qı, konferansın birinci iclasında mubahəsələr «qecmiş hadisələr» jə'ni Zyra həqumətinin itkilması və «Tsentrkaspı Diktatyrası»nın fəalijjəti ətrafında qemələnmədi. Laqin qorunur qı, Anazqin joldas səhv edir; çunqu onun sovlədi, by kizgün mubahəsələr 1919-cy ildə iaz fəslində konferansda bolşeviqlər rəhbərliq edici rol oynadıqları zaman olmyady. Birinci iclasda isə jə'ni z kollektiv mukavəlanəmə məsələsi muzaqərə edilmiş və Saakjanın çikilən olmamışdı.

1919-cy ilin əvvəlində menşeviq və es-erlər izçi konferanslarının tam mə'nası ilə agası oldyqları zaman, proletariatin bolşevizmə olan munasəbəti, həkkinə, bizim əlimizdə es-erlərin özlərinin çok kiymətli e'tirafı vardı. İzçi konferansının iclası barəsində, janvarın 5-ndə biz es-er gəzetəsindəqi hək-hesabatda bynları okyjyryk:

«İzçilərin urəqində bolşevizm hələ də jaxajır; həm də əsasız olarək jaxamajır. Bolşevizm, bələdiyyə idarəsi əqlinə danıladıqı, izçi numajəndələri ayrast, təşkilinə və butun itijaratına ona verilmişinə də'vət etdiqi üçün, əklələr ilə tərüb edilmişdi».

Es-er «devlət» ərləri bolşevizm muvəffəkijjətinin səbəbini əlbəttə qı izçilərin demagoklyklarında və qeridə kalmalarında qorurlardı. Bynları'nı fiqrinə qərə, izçilər hələ «əsl demokratiq izə» qəlib çətməmişlər. By, «həqumət» xadimləri, özlərinin «əsl demokratiq izləri»nin bynlar ilə proletariat arasında olan yçrymy qətdiqə dərinləddirdiqinə və izçilərin bəjuq bir sur'ətlə ajılması'nı onları həll edilməz bir məsələ karəsində koymasına hələ də zühə etməjirlərdi.

Mudaraçıların «devləti» fəalijjətdən bir numynə olmaq üçün, biz bynları'nı dekabr tə'tili zamanı və tə'tildən sonraqı hərəqətlərini qəstərə biləriq.

Britanija imperializmi öz qeneralları, sifətində olarək, özünü II Nikolajın zandarmaları'nı ləjklə mirası qibi qəstərə bildi. Parapetdə Tomsonyn dar agacı hələ də qərulməqdə idi; izçi hərəqatı'nı bir

çok xadimləri isə qirev sifətində Ənzələdə saklanmaqda idi. Ac və Türqiyyə haqimijətinin bütün aqlı qunlərini qeçirmiz olan Baqı proletariatu, İnqiltərə izgalçılarına muharəbə e'lan etməq üçün özundə jenə də qafi dərəcədə kuvvə tapdı.

Tomson özünü itirdi; o, iəçilər tərəfindən belə həmrə'j çıkmaz qəzləməjirdi. Laqin jəliniz qeneral dənizlik bəsləməyə razı, oldyğyny bildirdi. Mudaraçılar təqlifi kəbyl etdilər və iəçilərin tələbatı jərinə jətirilmədən kabak, hətta tətili jətinəməyə belə razı, oldylar.

Es-erlərin lideri Saakjan azadlığa çıkdıkdan sonra, Tomson tərəfindən mərhəmətli bir syrətdə kəbyl edildi. Bynların arasındaqı, səhbət son dərəcə dystanə bir karakterdə qeçdi. Saakjan İnqiltərə qeneralına,

«İttifak demokratiyasına axıra dəq sadik kəlan və by sadəkəti öz kənləri ilə məhəqəmlədən jəldəslərin Rysjanın və onyın muttəfiklərinin ən gəddər dəsmanlərinin xəbərçiliqi ilə təkiə olyndykda, biz özümüzü çək rəncidə hiss etməz olyryk»

deyə ziqajət edirdi. Laqin, Saakjan qın saklamajb öz səhbətini çək dystanə bir ahəngdə davam etdirir.

«Belə bir vəziyyət əmələ qəldiqi bir zərəciddə xarici kontrol və mudaxələ (Rysjanın daxili işlərinə) mutlək lazımdyr. Xarici devlətlərin kontrol və mudaxələsi oldygy zaman Rysya muttəfik devlətlər ərazisinin bir hissəsi əqlini alı.»<sup>1)</sup>

Es-er lideri iəçiləri bilə-bilə aldadarak, inqilislərin Rysjanın daxili həjətinə mudaxələ etməməsinə

1) «Znamja Tryda» numrə 5; 1919-cy il.

inandırmaq uzrə İnqiltərə imperijalizmi kərzəsində qəstərmiz oldygy böjuq xidmətini nyntmyədyr.

Qərunur qi, Saakjan iəçilərin İnqiltərə «demokratiyasının» juqsəqliqini anlamak dərəcəsinə qəlib çatmadıklarını, zənn etdiqi uçundur qi, bynları, aldatmaq, lazıq qormuz. Tomson qibi bir «demokrat» ilə müsahəbə zamanı, isə öz es-er urəqini açaraq, Rysjanın «muttəfik devlətlər ərazisinə» jərinə jətirilməsinə e'tiraz etmədiqini deyə bildi.

İnqiltərə muttəfiklərinin praktikası: «demokratıq» idealların iəçilər arasında inqizaf etməsinə jərdim qəstərmədi, es-erlər isə əjəkləri, altındaqı, zəminəni qet-qədə daha artıq itirməqdə idilər. By dənuz jənvaryın axırında daha kəfi bir syrətdə əz-qara çıkdı.

Jənvaryın 26-nda iəçji konferansının iclasında, Bern zəhərinə II İnternasional konferansına bir təbriq telegramının qəndərlməsi təqlif edildi By təqlifə Mirzəjan jəldəz zidd çıkarak, Bern konferansının byrzyazija kyryltajı və byrajə topləzanların isə imperializmə sadik və rys iəçilərinə kərzə muharəbə aparmak üçün öz həqumətlərinə jərdim edən adamlardan ibarət oldyğyny qəstərdi. Ən qərqəmli mənzəviq—es-er liderləri, by təqlifin mudafəəsi üçün səfərbər edilmizdilər. Məsələ uç dəfə səsə kəjyldykdən sonra, təqlifin ləhinə 308, əqlinə isə 209 səs verilmiş oldygy əsəqərə çıkdı. Təqlifin çək səs əlmasına səbəb, Musavət gropy və xidmətçi numajəndələrin təqlifin ləhinə səs verməsi səbəb olmyz.

dy. İncilər isə artıq bələvəyələrin arkasında qədirlərdi.

Bələvəyələr; firka təşkilatı bərpasının ilq qunundan dytmyz öz karzlarınına musalləh işjan hazırlamak və höquməti öz əllərinə almak məsələsini kojdylar. Byny biz, jykardı hərbi zəbənin Həstər-xan gubernija icraijə komitəsinə qəndərmiz oldygy məqtybdan etdiqimiz iktibasdan qəuruq.

By məqtybda biz okyjyryk:

«Tətil məsələsi bizdə çökdan həll edilmiadi; laqin tətilin jalınız Baqt, üzərinə xaricdən olynan hü-cüm ilə əlakədar olarək e'lan edilməsi lazım oldygy ehtimal oljnyrdy. Bynynla barabar by məksad uçun musalləh kuvvələr toplamak ilə məqyl olan hərbi bələvə dəxi isləirdi.

Biz, xaricdən təzjik edilən zaman, öz cəktəlmiz və tətil ilə dərmanın bütün faalliatını tamamilə zəiflətib ona asan bir şyrətdə gəlib qəla biləcəqimizi zənn edirik. Hərbi bələvə by az zəmandan bəridur qı, isə bəz-ləmədyr; laqin byna bəkməjarək o, by az zaman zər-fində təxminən 2 iartım min adəd tufəq və başka əş-ləhə tənləjə bəfmi, istixbarət bürosy, topografija, sə-fərharlıq və başka by qibi zəbələr təzqil etmiadur. Mai tətili mənə olmasa idi, bələvə bir çök islər daha qəra biləcəq idi.»<sup>1)</sup>

By məlymatların tamamilə dogry oldygyynə soyləməq cətidur. Laqin byrasy zəbhəsizdur qı məq-tybda qəstərilən faktlar umymijətlə dogrydyr və biz jalınız by faktlar nəticəsində bələvəyələrin de-pyrtatlar byrasy təzqil etməq ygrynda apardıqları kampanija aidın olacəkdur.

Biz jykardı artıq qərdur qı, janvarın 5-ndə iazçi konferansının iclasında bələvəyə nətikləri tər-

1) Azərbaycan firka tarixi. Dağlık firka sənədləri.

findən depyrtatlar byrasy təzqil etməq ziart iləri atıl-dı. Mudaraçılar isə by məsələnin muzaqərəsini tə-xirə salmaga çalırdılar. By məsələ jalınız fevralın əvvəllərində muzaqərəti-jevmijə icərisinə daxil edildi.

İazçi konferans, Baqt, iazçılarının ən qəniə mumməsili idi və onyn iclasında ən muhum sijasi və iktisadi məsələlər muzaqərə edilirdi. By-na qərə də depyrtatlar byrasy təzqil etməq ziart by-ranın jalınız təzqilat vəzifələri ilə qifajətlənməqi nə-zərdə dytmajrdı; çünqu by xusysda iazçi konferan-sı by vəzifələri tamamilə ifa edirdi. İazçi, Səldat və Matros Depyrtatları, Byrasy, höqumət organı olma-lı (byraja əsqərlərin və inqilis səldatlarının da nu-majəndələri cəlb olynmalı idi) və bələvəyələr tər-əfindən iləri surulən ziart zəbhəsiz qı, musalləh işjana çəqirməkdən ibarət idi. Depyrtatlar Byrasy məsələ-si bərəsində mə'ryzəçi sifəti ilə mənzəviq Rəxlin cı-kızda bylyndy. «Znamja Tryda» gəzətəsinin dedi-qinə qərə, by adam oldykeca gəribə bir bəjanat ver-di. O, «öz xusysi fiqrini soyləməjib, jalınız byrada iaz-çi Depyrtatları, Byrasy təzqili ləhinə və ələjhinə olan bütün dəlilləri qəstərcəqini» soyləmiadi. Laqin by «objektiv» mə'ryzəçi byradaca belə bir e'lan etdi qı, «məsələnin bütün mahijətini bir mənzəviq qibi mə'ryzə edəcəqdur».

By məsələdə Rəxlinin «xusysi fiqr» olmadı-gında ona inanılm, laqin byrasyın kejd etməq la-zım qəilir qı, o, byra təzqil edilməsi ləhinə dəxi dan-

zacığı, barəsindəqi və'dini tamamilə ynytmıyadı, çunqu onıy butun «dəlilləri» zyra təzqil etməqin əlejhinə sevk edilmıadı. By «objektiv» menəviq mə'ryzəçisi zyra təzqili əlejhinə hətta Lenini belə səfərbər etməzdi. O, öz mə'ryzəsində dejirdi qi:

«Qəzəl inkilabçı, bir praktik və inkilabın məntiki müfəqqiri olan Lenin belə, inkilab üçün zyranın hər zaman xəjirli olmadıqını, və byna qərə də hələ tojlada otyrmak lazıq qəldiqi bir zamanda inkilabi ziारlar atmaq lazıq olmadıqını».

e'tiraf etməzdir.

Leninin adından səjlənən by kədər həyüq bir cəfəngijjat, Baqı menəviqləri «rəhbəri»nin inkilab müfəqqirinin məntikini» anlamaga kabil olmamasını, bir daha isbat etdi.

Jeri qəlmizqən byny da kejd edəlim qi, mə'ryzəçi iykarıda qəstərdiqimiz konferansdan əvvəl, zyra təzqili məsələsi barəsində öz fiqrini səjləmişdi. «İskra» gəzətəsində fevralın 4-ndə «Bydjak» imzası ilə bir məkalə dərc edilmizdi. By məkalədə zyra təzqilinin gejri munasib oldygy isbata çalırlırdı. Məkalə məharətsiz jazılmıyıb, təxminən azığıdaqi, cümlə ilə kyrtarırdı: «Zaporoz əhli Ivan «Byrhan» adını, dərisə da, laqın Osmanlı vətəndaşı, olmadı».

«İskra» gəzətəsindəqi by məkalədən Roxlinin həməfqarları, izçilərin zyra təzqili ziarına mənfı bir syratda janazması, isbat edici bir dəlil qibi jayırdılar. Roxlinin, həmişə bəskələri, gəzətədəqi qizli imzaları, ustunu jahlıq «az mədəni» olan adamlar «açı bilərlər»—deməsinə bəkmajarak, biz

byrada «Bydjak»ın Roxlin özü oldygy ny haradan isə bilmiz olan Anazqın joldası, «ədəbsizliqindən» istifadə edəlim. Beləliqlə biz qoruruq qi, mə'ryzəçi məsələnin mahijətini anlamamız və ja inqi özünü anlamamazlıqga kojyrdy. Levhə dejil, bəlqə butun proletariati, bir jərə toplajarak ony həqumət ygyndaqi, mubarəzəyə həzırlıqə biləcəq popyljar inkilabi ziार lazımdyr. By fiqri Anazqın joldası öz son sözunda səjlədi.

«Biz, zyranı, həquməti by saat ələ almaga dəvət etməjiriq; çunqu həquməti bizə qənullu syratda verməjəcəqlər. Byna qərə də izçilər həquməti silahı çu ilə almaldırlar; laqın zyra indi hələliq irtica və byrzyaziya ilə aparılacaq, qələbəq mubarəzə üçün proletariatin kuvvəsini təzqil etməq ilə məzgyil olmalıdyr».

«Objektiv» natiklərin nitkləri və hətta bynaların «izçi» məqtyblarına əsaslanmaları, mə'dən və zavod numajəndələrinin inandıra bilmədi. Konferans by məsələni izçilərin özlərinin muzaqərəsinə qeçirməq kərarını, çıkardı.

Es-erlərin organı, byny açık-açığına kommünistlərin «demagogijast» adlandırdı. Onlar, jazırdılar qi:

«Cavab bizim üçün əjdındyr. Bə'zi numajəndələrin fiqrinə qərə, Zyra həquməti hər hansı bir aarajtdə olırsa-olsyn sadəcə olaraq bir demagogija usylydyr qi, by usyldan da dümənlərə karşı bir sijasi silahı qibi istifadə etməq olardı. By numajəndələr muəjjən dərəcədə əubhə saldılar. Konferans qunu kommünistlər tərəfindən byraktılan vərəkələr də, izçi numajəndələri sıralarını az əubhə salmadı. Byna qərə də konferansın müstəkil olaraq kərar çıkarmaga cür'ət etməməsi, heç də təəccüb ediləcəq bir şey deildir».

Beləliqlə də biz «İzçi numajəndələri»nin kommynistlərin «demagok» vərəkələrinə mudaraçılarının qəzəl nitklərindən daha artıq inandıqlarını qəuru ruq. Liderlər qerijə çəqilməq məcbyriyyətində kaldılar. Konferansı, n kərarı, bəlzəviqlərin galibijətini qəstəriridi; çünqu bynların iləri surduqu ziar, qəniə izçi qutlöləri içərisinə qəçirilmizdi.

Es-erlər əzlərini məhəllərdə izçilərin əyza təz-qili ələjhinə çıkacaklarına inandırdılar, laqin Mu-savat fırkəsi və həqumətin izçi jıgıncaklarını da-ğıtmak dərəcəsinə kədər kət'i tədbirlər qərməsinə bakmajarak, onların by ymydy çək da baza qəlmə-di. «Nabat» gəzətəsinin 5-ci numrəsində dəmir jol, donanma və mə'dən-zavod izçilərinin 26 iclasının kərarları dərc edilmizdi qi, by kərarların hamısu-nda əyza təzqilinin lazımı oldygy qəstərilirdi. By, izçi qutlöləri içərisində proletar inkilabı, ziarlarını jə-zadlığını, və Baqi proletariatinin kət'i bir zamanda əz hərbi vəzifəsi bazında dyracağını isbat etdi.

Izçi konferansı martın 11-ndə bəlzəviqlərin təqlifinə qərə, jeni həj'əti-rijasət seçdi. Jeni həj'ətə: Mikojan, Mirzojan, Karajev, Agajev, Koval və Çy-rajev; namizədlıqə: Gogoberidze, Anazqin və Ve-lynts seçildi. Bynların çəkysy kommynist idi; by-na qərə də by vaktədan bəzləjəyarak izçi konferansı-nda rəhbərliq roly onlara qəçdi.

Martın 18-ndə izçi konferansı, nın iclasında Mi-kojan joldaz 26 komisarın kətli edilməsi barəsində çıktı, da bylyndy. Es-er gəzətəsinin hakk-hesabın-

da, Mikojan joldazın by çıktı, by sözlər ilə dərc edilir:

«Jarım il byndan əvvəl Baqi proletariatinin rəhbərləri qullənmizlərdi. Kətli edilmis joldazların parlak əxsijətöləri hamıca məlymdyr. Onlar butun hə-jətlərini, Baqi izçilərinə həsr etmişlərdi. Biz byny su-çyt ilə qəçə bilməriq. Ajın 20-nda, bynların olumunun jarım illiqində səjləməq lazımdyr qi; rəhbərlər məhv edildilərə də, onların izi jəsaqlır. Biz də onlar qətdiqi jol ilə qədəcəçiq. Onlar inkilabı təkdis edərəç, bir kəhrəman qibi məhv oldylar».

Konferans, kommynistlər tərəfindən təqlif edi-lən kərarı kəbyl etdi.

«Izçi konferansı, aləçək katillərə özünün dərin həjəcan və nifrətinə izhar edir. By matəm qununda Baqi proletariati, məhv olmyz joldazların vasijətlerini jərinə jətirəçəç və onların qətdiqi jol ilə qədəcəçinə and içir». 1)

Es-er və menzəviqlər Mikojan joldazın təqlifi-nə e'tiraz etməçəç cur'ət etmədilər. Onlar, əzləri həbsə alarak Krasnovodskda öz həməfəqarları və in-qilis çəlladlarını əlinə verdicləri komisarları, hər-mətlə xatırlamak məcbyriyyətində kaldılar. Baqi ko-misarlarını xajinləri, izçilərin, Zaymjan, Caparid-ze və bəzkalarını qətdiqi jol ilə qədəcəqlərinə da-jir verdicləri andı, ezitdilər. By and, vakti ilə Capa-ridzenin, əyranın axırını, iclasında səjlədiqi ta-rixin həqmu idi. Baqi izçiləri martın 20-sini matəm qunu e'lan etdicləri zaman, tarix özünün birinci sö-zunu səjlədi. Kəhrəmananə bir syrətdə məhv olmyz komisarların xatirəsi uçun çalınan matəm marşı.

1) «Znamja Tryda» numrə 64; 1919-cy il.

sədəsi, eyni zamanda es-er və menəviqlər üçün bir ölmə marzı idi; çünki onlar Baqi, proletariatu, üçün həkikət halda daha mevcud deyildilər.

Boləviqlər, karzıda bəjuq çətinliqlərin dyrdygyny bildiqləri halda, onları n rəhbərliqi altında olarək iəçi konferansı, tərəfindən maj tə'tili e'lan edilmişdi. Sijasi təbəddulat olmadan, həqumət, iəçilər əlinə qeçmədən və Zyralar Rysjasi ilə əlakə bağlamadan iəçilərin vəziyyətinin yaxşılaşması, nın mümkün olmaması, əjdən idi. Adı iktisadi mubarəzə, artıq əhəmiyyətli bir şey verə bilməzdi. Həquməti ələ almaq üçün musəllən işjana başlamak isə hələliq mümkün deyildi. Laqin bynlara bakmajarak, boləviqlər tə'til təzqil etməq təzəbbusunu və ona rəhbərliq etməq izini öz əllərinə almağı lazı m bilirlərdi. Çünku bynsyz iəçiləri əfəti (nizamsız) bir syrətdə çıktıda bylynməkdən saklamak mümkün deyildi. İəçilərin təzjki o kədər kuvvətli idi qi, hətta «Musavat» firkəsinin numajəndələri belə iəçi konferansında tə'tilin əlejhinə çıktıda bylynməga cur'ət edə bilmədilər. Belə bir zərajit iəçisində boləviqlərin tə'tilə mütəzəqqil bir karakter verməq və iəçi həərəqətini, sijasi mubarəzə joly na salmaq üçün, ondan istifadə etməqi lazı m qərmələri dogry idi.

Sag «Himmət» in tə'til zamanı, iqi uzlu həərəqəti, musəllən iəçilərinin bir hissəsinin qeriliqi və həqumət tərəfindən oly nyan amansız tə'kibat, tə'tilin kılrlması na səbəb oldy. Kommynist firkə təzqilatı, byndan lazı mi nəticələr çıktı. Maj tə'tilinin məgilyb olması, birinci nevbədə firkə iəçilərini və bilxas-

sə musəllən iəçiləri arasında kuvvətəndirməq və məhəqəm firkə intizamı, kojmak lazı m qəldiqini su-bynt etdi. Baqi, Komitəsinin byndan sonraqi, iələri, byny nla muvafik bir syrətdə qetməqə başlaqr: sol «Himmət» və «Ədalət» firkəsi ilə sıktı, bir rabitə bağlanr. Dəgünk firkə təzqilatları, birləşdirilir və Baqi Komitəsi janında professionalar institytu təzqil oly nyr. İəçi konferansı, iəçi kylyby, mətbyat və gejrə by qibi kanyni imqanların hamısından istifadə etməqlə barabar, firkə komitəsi eyni zamanda qizli firkə iəçilərinə də maksimym dərəcədə ə'tə mijjət verrib, proletariatu, kə'ti çarpı zmaja hazı rlaqr.

1919-cy il iyn ayında Baqı nın Deniqin tərəfindən zəbt edilməsi korkysy artdıqtı, bir zamanda firkə təzqilatı, iəçiləri jakı nlaşmaqda olan əqsi-inki-laba karzı, mubarəzə ziarı, ətrafında toplamak ygrynda qəniə fəalijjət qəstərdi. Musavat həqumətinin cinajəqtaranə fəalijjətsizliqi ap-əjdən idi. Butun polis yçastkaları nda, Deniqin zabitləri iələjirdi. Deniqin üçün açıkdan-açığa qənullu toplanrdı. İ nqil-tərə komandanlıqtı, qənullu ordyny sistematiq syrətdə hərbi ləvazı mat ilə təchiz edirdi. Həqumət isə byna karzı, heç bir söz səjləməjirdi.

Baqı, Komitəsinin bürosy, Deniqinə karzı, mubarəzə məsələsinə 11 iyn tarixli iclasında muzaqərə edib, by kərara qəldi:

«İəçi konferansının he'ti-riyasəti adından olarək, rajonlarda mitinglər çəgırlması, Gogoberidze joldasa taparılması. Byndan ilavə əzaqlərdə də iəçər kuvvətən-

dirliməlidir. Muxtəlif dillərdə bir sərə vərəkələr byrakmalı, by məksəd ilə də bir həfəti-təhririjə seçilməsi komitəyə taparılmalı. 1)

Maj tətili zamanı, «Himmətin» sag hissəsinin hərəqəti və by hissə rəhbərlərinin Deniqinə karət, mubarəzə məsələsində xətti-hərəqətləri firkənin təfrikəsi məsələsini iləri surdu. Baqı Komitəsi bürosy, by məsələ hakkında Gogoberidze joldazın mə'ryzasını dinlədi. Gogoberidze joldaz, burony «Himmət» firkəsinin içərisindəqi daxili vəziyyət və muzahədə oynmaqda olan təfrikə ilə burony mufəssəl bir syratda tanış edir.

«Buro yzın mubahəsələrdən sonra «muzahədə oynan təfrikəyə maddi cihətdən və umyini rəhbərliq etməqlə yardım etməq» kərarını çıxarır» 1).

Firkə Komitəsi təbliqat izindən başka, ixcilər hazırlamak məsələsi ilə də məzgyıl oldy. Buronyın 30 avgyst tarixli iclasında əzəqlər və «Ədalət» firkəsi ixciləri uçun bir firkə məqtəbi açılması, kərara alındı. Musəlman ixciləri arasındaqi izin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Baqı Komitəsi bürosy, butun iclaslarında «Himmət» və «Ədalət» firkələrinin islərinə əjid olan məsələlərə baktır və fe'lən by firkələrə rəhbərliq edirdi.

Sentjabrın 18-ndə buro, rajonlardaqi izlər barəsində Besonyın (Ləminadzenin) mə'ryzasını dinlədi.

1) Baqı Komitəsi bürosynyn protokolları.

«Beso joldaz səljair qi, rajonlarda musəlman professionaları ilə rys professionalarını birləşdirməq lazımdyr. Musəlman ixciləri dogrydyr idejaya cök sadik olsalar da, laqin hazırlıqları az oldyğyndan nəticə az olыр. «Ədalət» firkəsi komitəsində yaxşı ixcilər vardır və onlar hamısı rajonlarda çalışmalıdyr. İndi Kafkas Əlqə Komitəsinin iclasında, musəlman ictimai biliq məqtəbi düzəldilməsi və tez bir zamanda açılması haqqında kərar çıxartılmışdyr qi, byrada cari və siyasi məsələlərə dair məzğələlər aparılacaqdyr.»

Mubahəsədən sonra əzəqləqi kərar kəbyıl edilir:

«Baqı Komitəsi iclaslarında «Ədalət» firkəsinin numajəndələri, «Ədalət» firkəsi komitəsinin iclaslarında isə bizim numajəndələrimiz iştiraq edir. Rajon komitələrində də numajəndələr iştiraq edirlər. Rajonlarda umyini iclaslarda uc numajəndə iştiraq edir (bizim numajəndə, ədalətçi və himmətçi). Əzəqlər, texniqi ərajətdən asılı olaraq birləşirlər». 1)

1919-cy ilin jay və july muddətində umdə siyasi məsələ, Deniqin kərkəsy məsələsindən ibarət idi. Umyini vəziyyətin və firkə təşqilatı xətti-hərəqətinin mufəssəl təsvirini biz Kafkas Əlqə Komitəsinin 11-ci ordy Hərbi İnkilab Zyrasına, Rysja Kommynist Firkəsinin Mərqəzi Komitəsinə və Xalk Komisarlar Zyrasına qəndərniz oldyğy hesabat məqtybynda qəroruq.

Həmin hesabatda biz okyjryk qi:

«By son iqi aj əzində daimə qundəliq məsələlər sırasında dyan ən umdə və canlı məsələ, Deniqin təhlüqəsi, Zakafkasija Cümhyriyyətləri höquməti və siyasi firkələrin by təhlüqəyə olan münasəbatları, məsələsindən ibarətdur...»

1) Baqı Komitəsi bürosynyn 1919 və 20-ci illərə məxsys protokolları.

Deniqin azadçk olsa qızatda bylynsa, istər Ermənistan və istərsə Azərbaycan eyni məmnyijətlə Deniqin ilə bartaarlar. Laqin Deniqin bynlara rəlim etməjir. Azərbaycan höquməti «parlamanda» öz istiklalijəti lərynda Deniqinə karət, mubarəzədə bylynacagını, təntənlə slyrətdə bildirdi. O, həttə səfərbərləq e'lan etdi. Bizim firkə və Baqı taqı konferansi, hər qəs tərəfindən olyrsa-olsyn Deniqinə karət, aparlın mubarəzəyə jərdim qəstərəcəqlərini və'd edir. Deniqinə dal tərəfdən bir cəbhə açmaq, onyn kuvvasinin bir hissəsini Zyra cəbhəsindən by tərəfə çəqməq məksədi ilə biz Zakafkasija Cümhyrijətləri ilə Deniqin arastında muharəbə baslanmasına, by mümqin olmadığı, təkdirdə isə «mubarəzəyə jərdim qəstərməqlə» əhalinin butun təbəkələri içərisində Deniqinə karət, bir nifrət olandırmağa—çünqu byndan sonra by höqumətlər tərəfindən Deniqin ilə jəzyləcək hər nev' sazlıq ap-açık xajımana bir karakter dəstjacakdı.— və beləliqlə də əhalini höqumətdən ajırmaga çaltırdıtk».

Zakafkasija höqumətlərini öz imperialist əjəkları, altında saklayan inqilislər; umymi həjəcanı və mubarəzəyə hazırlıq oлдыgyny və by alçaq höqumətlərin silah ojnətdəklərini, qorəməq, by halların bolşevizmin kuvvətlənməsi üçün zəncin bir zəminə və Deniqinə dal tərəfdən böyük bir kərkə təəqil etdiqini tamamilə dogry başa düşdülər. Byna qorə də onlar by qibi bir momentdə Deniqinin kuvvətlərinin Zimaldan Cənyba çəqilməsinin nə kədər isəlaqətli oлдыgyny nəzərə alaraq, özləri jəndirdəkləri, atəzi sındurməq kəratına qaldılar. Qeneral Kori «qeneral Deniqin ilə Zakafkasija ştatları arastında» əyja Londonda muəjən edilmiş demarkasija xəttini (ijynyn 18-ndə) e'lan etdi. «Londonda muəjən edilmiş» by xəttə qorə qəonullu ordy Azərbaycan sərhəddindən çəqilməli. Dərbənd və Tejmyrxan-Zyranı təmizləməli idilər. Dərbənd və Tejmyrxan-Zyra dəxi daxil olmaqda deməq olar qı, butun Dağıstan (Petrovskdan başka) Azərbaycanə verilmiş idi, Azərbaycan isə artıq «bolşeviqləri təchiz» etməməli idi. By notə ilq zaman bizə çək mane' oлды; çünqu by notə höquməti tə'min etdi; o, silah ojnətməyi, byrakdı və xəlk qutlələrini rahat etməqə başladı. Laqin by notə və bilxəssə onyn qəonulluqlar hakikətdə olan kismi, jəlnəz bir qəziz parçəsi, olyb kaldı. Belə qı, qəonullu ordy nə inqı Dağıstanı bəzəltmədi, bələqə tamamilə Azərbaycan sərhəddinə lap jəkləndədi, və

əzu üçün sənqər düzəldi. By hal vəziyyəti daha da qəşqinlədirdi. Dogrydyr, by vaktə dəq Deniqinə karət, mubarəzə aparmak məsələsində qifajət kədər iz qəurulmamışdır; laqin byna bəkməlarəq Deniqinə karət, mubarəzə kampanijəsi, qəniz müsəlman taqı və qəntli qutlələrini siyasi mubarəzə qirdəbtinə sevk edib, onları, daha pis bir irtica kərkəsi karətəsinə kəjməklə onları, bizim əgzyymyza atmağ oлды. Azərbaycanında bizim dogry xəttihərəqət aparməqlərimiz səjəsində müsəlman qutlələri içərisində by son taqı əj muddətdə firkaimizin nufyzy kuvvətləni və məhəqəmlənməyisə 1).

Rəhbər firkə organları, Həstərxan tərəfindən aktiv bir jərdim qəzələjirdi; laqin 1919-cy ilin jəy və jəyətində, butun cəbhələrdə davam edən əgry vəziyyəti by fiqirdən vəz qəçməqə məcbur etdi. Bynynla ələkədar olaraq daxili firkə izinə və müsəlləh isjan hazırlığına məksimym dikktə və fiqir verilməqə bəzəlandı. Hərbi təəqilat bərsində bə'zi mə'lymatı, biz əlqə komitəsinin hesabətindən əzəgı,da iktibas etdiqimiz parçədan ala biləriq.

«Kızıl donanmanın Baqı və Petrovsqija qəlməq və silahla hərbi kuvvə çəkərmək imqanı, ortadan kaldırıldıkdan sonra, Kafkas Əlqə Komitəsi, dözünən kuvvasi bərsində istər cəbhə və istər Əlqə Komitəsi vasitəsilə sizə mə'lymat verməq üçün öz kuvvə və vəsajitinin bir hissəsini butun Kafkasijada və Deniqin cəbhəsində hərbi əqs-qəzəfijət təəqilinə verməqə qərarə aldı. İndi taqı həfədər qı, rajonları nə hamısına acentələr qəndərilmişdir. Əqs-qəzəfijət nəqəlniqlərinə Zəboldəjey jəldəzi tə'jin etməliq. Kızıl, Rostov, Armavir və Nəvərossijsqı rajonlarındəq acentələrimizdən məqyblar alınmışdyrsa da, laqin lazımi mə'lymatlar hələ alınmamışdyr. By mə'lymatları, alan qibi dərhal sizə qəndərarəm. Mənda by saət Baqı, rajony bərsində nətamam və təxmini bir mə'lymat vardyr. Eyni slyrətlə Petrovsqı rajony bərsində də,

1) Azərbaycan firkə tarixi komisiyası. Dağılık firkə sənədləri.



Şeboldajev joldas tərəfindən iyulun 9-nda tərtib edilmiş duzqun və təhkiq edilmiş bir mə'lumat vardır...

Byrada (Baqıda) bylynan inqilis və hindilərin mikdarını duzqun syrətdə müəyyən etməq mümkün deyildir; çünqə bynlar hər qun xırda hissələr ilə vətənlərinə qondarırlar. Umymijətli inqilislər hamısı, iyulun 18-ndə dəq bütün Zakafkasiyanti tarq etməlidurlar. Laqin avgystın 15-ndə dəq kəlmələri, hakkində ieni sərəncam alınmışdır. Bir inqilis bəhriyyə zabitanın soyləməsinə qərə, avgystın 15-ndə qonnanmanın Həstərxan üzərinə lücy-mə ehtimal oluyur.

Aldığımız ədəbiyyatı biz byrada jendən çap edirik. By ədəbiyyat və qəlan təbliğatçılıqın vasitəsilə olaraq Baqıda inqilislərdən bir qrup kommynist təşkil edilmişdir. Inqilislər arasında tamamilə dağıntı salmaq ymydyndajıq. Bynın nəticəsində jəkin qi, by jəkin vaktlarda byulart, bilətə'xir vətənlərinə qondaracaqqlar. Inqilis ədəbiyyatı, intiqarını, Zakafkasiya mikiasında təşkil edirik. Bizim acəntadan alınan mə'lumatə qərə Baqıda by saat 1000 nəfər inqilis, 1600 nəfər isə hindy vardır. Laqin by rəkömləri təxmini hesab etməlidur. Ambartarda 40-ə kədər top vardır. Bajılda 2 ədəd kala topy köjlymydyr. Azərbaycanlıların əsərdə iqi batərəjələri, iqi jüz nəfərliq suvariləri və 4 minə dəq tə'lim qormuz və ieni səfərbərliqə alınmış əsqəri vardır; polisdə isə hər halda 3 minə dəq adam vardır. Sərhəddə qonullu ordyja karət bir neçə piyada suvari və topçy dəstəsi qondarılmışdır. Sərhəddə Samy çəlinin sağ sahilində səngəq kəzilmiş, istəhqamlar düzəldilmişdir. Baqı rəiony hakkindəq, by mə'lumatların hamısının kiyməti jəkydr. Laqin mən bizim acəntələri hərəqətə qətirib, by jəkin zamanlarda hər zəi barəsində sizə dogry mə'lumat verməqə çəlxəram» 1).

Milli kommynist firkələrini jəzətdirməyə Baqı zərajiti məbyr edirdi; laqin kə'i mubərəzə dəkikəsinə jəkinləzdi, kəə, vahid firkə komitəsi rəhbərliqi altında vahid kuvvəli bir firkə təşqilatı jəratmaq lazımdı.

1) Azərbaycan firkə tarixi komisiyası. Dağıntıq firkə sənədləri.

Baqı Komitəsi Burosynyn jəkartıda qəstərdiqimiz protokollardan, rajonlarda özəqləri birləzdirməq üçün lazımi isələr qəruulduq əzqər oluyr. Vahid bir firkə jəratılmış, bəjjuq bir hazırlıq izini tələb edirdi.

Sentjabr ayında Baqı Komitəsi plenyumynyn iclasında uç firkənin muttəhid kyrylytaj məsələsi muzaqərə oluyndy. Bizim əlimizdə by plenyumyn protokolları jəkydr. Laqin by səhədə Baqı Komitəsinin sonra qərdüqu isələri nəzərə alınarsa, muttəhid bir kyrylytaj çəqrılmışın prinsip e'tibarı ilə hələ sentjabr ayında kərarə alınmış oldyqyny soyləməq olar. Laqin by kərarın əməli olaraq həlli nojabr ayında dəq yzandı.

Baqı Komitəsi Burosy, nojabrın 10-nda belə bir kərar çəkərdi:

«Uç təşqilatın, jə'ni Rysya Kommynist Firkəsi, «Himmət» və «Ədalət»-in muttəhid konfransı çəqrılir. By çəqrılın kyrylyay belə oluyr: özəqlərin muttəhid iclasları çəqrılir; by iclaslarda rajon konfransına ajrtca olaraq hər təşqilat tərəfindən 5 nəfərə bir nəfər numajəndə seçilir. Sonra muttəhid rajon konfransları çəqrılir və byrada buro əzvlərinin itiraqı ilə olaraq təşqilat məsələsi muzaqərə oluyur. Sonra umym Baqı konfransına hər 25 nəfərdən bir nəfər numajəndə seçilir» 1).

Sonra konfrans çəqrılın ləgy edilir və buronyn nevbəti iclasında seçqi kajdası dəjizilir.

«Numajəndələr, hər 25 nəfərə bir nəfər bilavasitə olaraq özəqlər tərəfindən seçilir. Numajəndələrin mandatları üzərində, seçqədə isbatlı-vucyd edən əzylərin mikdarı qəstərilir. Ejni zamanda mə'ryz səbəblərdən dolait, seçqədə itiraq edə bilməyənlər də hesab oluyur. Uç təşqilatın hər bir rajon komitəsi kontrol komisiyasına bir nəfər adam ajrtılır. By adam bütün özəqlərin iclaslarında itiraq edir

1) Azərbaycan firkə tarixi komisiyası. Dağıntıq firkə sənədləri.

və mandatları nəzərdən keçirib təhlik edir. Umym-Baqt, konferansın müzakarət-içvəmişəsi, firkənin birləşməsi və ona ad verilməsi barəsində təşkilat məsələsindən ibarət olar» 1).

Baqt Komitəsinin protokollarından qorunur qi, nojabr ajıtın əvvəllərində firkə konferans, olmyzdyr (qorunur qi, by konferans jalıtız Rysja Kəmmynist Firkəsinin konferans, olmyzdyr) qi, by konferansda höquməti ələ almaq barəsində kərar çıkarılımtıdı. Bynynla əlakədar olarık, Baqt Komitəsi nojabrın 16-nda belə bir kərarə qəlır:

«By məsələni praktik bir syratda həll etməq ixi, Zakaikasıja Əlqa Komitəsi ilə birləşmə uę kommunist təşkilatın hejəti-rıjasatına taparılr. Rajonlarda əvəzimizə kərar təbliğat aparmalı» 2).

Höquməti ələ almaq məsələsi ilə əlakədar olarık, zəvinizmə kərar, mubarəzə cümləsi, jəkin qi, «Musavat» firkəsinin 3yralar höquməti ygrynda aparılan mubarəzəjə milli mubarəzə karakteri verməqə çalımtası, dolajıst, ilə jazılımtıdı. Proletariatın bəjlər və byrzyazıja höqumətinə kərar, apardıgı, sıfı mubarəzənin üstunu ciddi bir syratda zəvinizm təbliğatı ilə pərdələməqə çalızarak, bəlzəviqləri Rysja imperializminin acentələri qđlandırdırlar. Maraklı, byrasıdyr qi, by məsələdə «Musavat» firkəsi ilə mənəviqlər arasında vahid cəbhə əmələ qətilimizdi. By firkənin «İskra» adlı qəzetəsində oldykca gəribə sətrlər dərc edilmizdi:

1) Azərbaycan firkə tarixi komisijast, Dağlık firkə sənədləri.

2) Azərbaycan firkə tarixi komisijast. Baqt komitəsinin protokoly. 1919-cy il.

«Baqt, iəcələrinin bir hissəsində olan bəlzəviq ryhy bir cök cihatdan həmin iəcələr üzərində höqum surən rys millətçiliqinin tazahurundan ibarətdur. Onlar Azərbaycan höqumətinə kərar, by höqumətin mülqədar irticəi höquməti oldygy uęun deñil, bəlzə bir turq-Azərbaycan höquməti oldygy uęun mubarəzə aparırlar».

Baqt proletariatın ən aktiv hissəsi üzərinə atılan və bəhtanın nə kədar alçakcasına bir bəhtan olması, ap-ajdındyr. Deniqinin qəlmasına kərar, Baqt proletariatın başlıca olarık by hissəsi, kəhrəmanə və inadlı, bir syratda mubarəzə etməsini mənəviqlər bilməjə bilməzdiilər. 3yra höquməti ygrynda aparılan mubarəzədə ən duşuncəli musulman iəcələrin də rys iəcələri ilə əl-bir olarık çijin-çijinə qətdiqlərini dəxi bildirilər. Misal uęun Bibi-Hejbətdə **Musulman iəcələrin** mitingində bir səs ilə kəbyl edilmiş olan kərarı qəstərməq olar.

«İəcələr «Azərbaycanın» istiklalijət qununu bəjram etməq məsələsi barəsində Ağazadə joldanın məryəsindən sonra by qunun tənənəli bir syratda bəjram edilməsi və cümhyrijətdə Azərbaycan proletariatının diktatorlygyny bəjpa etməq joly ilə həkiki istiklalijətin əldə edilməsini kərarə aldılar».

İstiklalijət qununun bəjram edilməsi, proletariatın Azərbaycan istiklalijəti əlejhinə jək, bəlzə mülqədar və duqançılar höquməti əlejhinə mubarəzə apardıqlarını subyt etdi. Mubarəzədə isə rys turq və iranlı iəcələr birləşmədiilər.

Biz jykarıda qəstərdiq qi, bəlzəviqlər inqilis-musavat höquməti zərajitində sənəje və ticarətin bylyndygy vəzijət qərisində iəcələrin halını lazımı

kədər yaxşılaşdırılmasını, mümkün hesab etməjirlərdi. Vəzijəti karakterize etməq üçün bir hesabat müsəvvədəsindən (qərəq qi, Əlqə Komitəsi hesabata, nın) bir neçə parça byrada qəstərəlim.

«Umymi iktisadi vəzijət hər zəjdən kabak ony həkikət halda muttəfiklərin muhasərəsi içərisində bylynmastə ilə karakterize eddir. Deniqin açıldan-açığa Zakafkasiya Cümhyriyyətlərini bogmaga çalıtır. Muttəfiklər isə by izdə ona yardım qəstərlər. İran, bəzdan-ajaga inqilis malları ilə dolmyədyr; laqin by mallar Azərbaycan sərhəddindən və Ənzəli-Baqı dəniz joly ilə by tərəfə byrakılmajır. Ejni syrədə Batym vasitəsilə Zakafkasiyaya mal qətilməsi həddən artıq azalmıydyr. Kabakca Batyma qəndərilməsi ehtimal olyan mallar, indi Ojiev və Odessa «azad edildiqdən» sonra oraja qəndərilmiədyr. Nəticədə butun Zakafkasiya bazarlarında butun malların bilxəssə manyfaktyryn kiyməti quclu syrədə artmaga başlamış. Kiymətlərin artmasına bir də əcnəbilərin məhəlli pylların kyrsyn əzağı, duzurməqə çalınmastə, da əz jərdəm etməjir. Kydrymyəcəstəna ehtiqar da nəticəsiz kalmajır. Bynynda barəbar hoqumət by ehtiqara karət, heç bir tədbir qərməjir.

Təxmini kiymətlər bynlardyr: Ləz məhlulunun aratın 1600-1800 manata, çitın aratın 50-dən 80 manata, qəntənin aratın 40-dan 70 manata satılır. Deməq olar qi, malların hamısı qəhnə rys mallardyr. Qecmizdə Baqıdan ixracət malları, hesab olyan balıq və kyry-dylmyz meyvələr ilə dəxi quclu bir syrədə ehtiqar qədir. By son əida balıq qurusunun kiyməti 1600 manatdan 6000 manata kalkmıydyr. Manatın kyrsy çək əzağı və İran sərhəddi bağı, oldygy üçün Lianozovyn Kaspı dənizinin cənub sahilində bylyan balıq mədənləri işləməjir. By axır qənlərdə ot, çorəq, qəjərti və meyvə qibi istehləq əzjəsinin kiymətləri də çək artmıydyr. Bilxəssə çorəq çək bahalanmıy, 5 manatdan 7 manata kalkmıy və qət-qədə bahalanmıydyr.

Bynynda belə neft sənajet əvvəlqi qibi jənə də tənəzzul halında davam edir. Neft ambarları ağızına dəq dolydyr. Nefti satmaga jər jəkdyr. Hall-hazırda neft əz bir miktarda Jəhənz Qərcüstəna, Turqijə və İtaliyaya ixrac olynyr. Başlıca olaraq inqilislərin siyasəti nəticəsində Azərbaycan hoqumətinə İran ilə sazış əldə et-

məq mümkün olmadı. İncilərin ilq nevhədə rys incilərin qutləvi bir syrədə izdən çikərtilməstə, və bynların qəu-ellu ordyja tərəf kəcməstə, davam edir; çünqə Azərbaycanca byndan başka heç bir jol jəkdyr. Əməq hakki, oldykcə əzdyr. Neft sənajet sahilərlə isə onyın artırılmasına karət ciddi mukavəmət qəstərlər. Muttəxəssis incilərin qəndəliq əməq hakki, orta hesab ilə 40-45 manat, mutəxəssis olmajan incilərinqi isə təxminən 30 manatdyr. Baqı proletariyatının karətində həli-hazırda kollektiv mukavəlanəmə qəçirməq məsələsi dyryr; laqin sənajet, by qibi bir vəzijət içərisində bylyndyzy bir zamanda ony qəçirməq çək çətinədyr. Baqı nın içəci sənajet, yzın muddət əcəmətur qəçirməqə məhəqym olmyədyr.

Jəhənz rys inciləri deil, müsəlman inciləri qutlələri də əz iktisadi vəzijətlərindən çək narazıdyrlar. İnci konferansının axırında, iclasında 300 müsəlman numəndəsinin təxminən jərtis, iştiraq edirdi. «Musavətfirkəsinin nufyzy, müsəlman inciləri arasında çək surətli əzağı duzər. Sol «Himmətin» nufyzy artır. Bir əz byndan əvvəl, əvam, qəzu bağı, həj və xanlarına itaqətə olan müsəlman qəntləri də qəzərlərimiz əndədə bəzi əhmijətli əddimlər atmaqdadyr. By iakınlarda Qəncə (səbik Jelizavetpol) vilayətinin Kazak kəzət qəntillərinin kyryltai kyrtardı. By kyryltai, toprak məsələsinə əjid sosialistəsinə karərlər kəbyl etdi».

Umymi kollektiv mukavəlanəmə bağlanması, tələbi pəjizə dögyr içəci qutlələri arasında bəjəq nufyza məliq olan bələveylər tərəfindən iləriyə surulmıydu. By əiz Baqı, incilərinin hamısını, bir jərə topladı, və hoqumət ygrynda sijasi mubərəzə aparmanın lüzumijətini qəstərməq üçün əjdən bir suhyt oldy.

## BEZİNCİ FƏSİL

**Haqimijət yğrynda mübarəzə.**

Firkə Komitəsi bürosy nojabrın 22-ndə hərbi dəstələr təzqili məsələsini muzaqərə edib, belə bir kərar çıkkardı:

«Rajonlarda hərbi işləri bilən bütün hərbi joldaşları hesabla alınıması, rajon komitələri rıjasət hejətlərinə tapşırılır. E'tibarlı müsəlmanları xusysı bir kategoriya aırmalı. Bir və ja inqi iqi nəfər qəhnə firkəli və e'tibarlı joldaş aırmalı. By xusysda bir həftə müddətində mə'lymat verilməlidir.»

1919-cy ilin axırında bütün firkə təzqilatının vəzıjətini Baqı Komitəsinin 6 dekabr tarixli iclasının protokolyndan bilməq olar.

Bibi-Hejbətdə firkə üzvləri ilə sistematiq bir syrətdə məzğələ aparılır, onlara muhazərələr okynur, mə'ryzələr edilir. Firkə üzvlərinin mikdarı qet-qədə artır.

Dəniz qənarı rajonynda iz zərājiti çək çətinür. Byna qərə də özəqlər deməq olar qı, heç toplanmırlar. Jeni üzvlərin qəlməsi muzahədə olynur.

Zəhər rajonynda iz hələ jolyna duzməmişür. Professional bir firkə izçisi olmadıqından, rajon komitəsi toplaşmıjr.

Zavagzal rajonynda özəqlər vaktlı-vaktında toplanırlar; laqin özəq iclaslarında qıfajət kədər üzv iztiraq etməjir.

Kara zəhər rajonynda üzvlər iclaslarda jaxzı iztiraq edirlər. Üzvlərin mikdarı qet-qədə artır. Özəq iclaslarında firkə programını qeçir və mark-sizm məsələləri ilə məzğyl olırlar.

Ağ zəhərdə «iclaslar oldykca duz qedir». Hər həftə izçilərin özəqlər ilə birliqdə iclası olır. Təkijevın fabriqində müsəlmanlar arasında qıfajət kədər iz aparılmıjr.

Balaxanıda son zamanlar izlər qenizləmişür. Firkəyə husnu-rəğbət bəsləjənlər ilə birliqdə umymi iclaslar çağırılır. Özəq iclaslarındaqı məzğələlər tə'minnamalar üzrə aparılır. Husnu-rəğbət bəsləjənlərdən ibarət özəqlər təzqil olynur.

Qezlədə «Himmatçı joldaşlar tərəfindən bir təzqilat düzəlməmişür». Laqin izlər bir kədər zəif aparılır. Bynyn uçun də oraja izçilər qəndərilməsi «Himmat» və «Ədalət» firkələrinə təqlif olynur 1).

Deməq olar qı, bütün izçi rajonlarında firkə özəqləri çək muntəzəm bir syrətdə fəalijətdə bylynur. Firkə təzqilatının bojuməsi nəzərə çarırıldı. Zavagzal və zəhər rajonları qeridə kalmışlardı. Laqin azagıda qərəcəqimiz qibi, Baqı Komitəsi tez bir zaman içərisində by rajonlarda da izləri öz jolyna sala bildi.

1) Baqı Komitəsinin protokolları.

Biz ykardı, da artıq qəstərdiq qi, həquməti ələ almak məsələsini firka 1919-cy ilin əvvəlində mejdana atmışdı. Ləqin by məsələ ilin axırında daha artıq bir əhəmiyyət qəsb etdi. Dekabrın 6-nda Baqt. Komitəsinin iclasında haqimijət yğrynda mubarəzə barəsində mə'ryzə edildi:

«Firkanin karəistində həquməti ələ almak və bynyın uçun kuvvə hazırlamak məsələsi dyryr. Hərbi dəstələr təzqil etməq uçun, kabakədan lazımi işlər aparmakdan ötrü bir organ yaratmaq lazımdyr».

Komitə kərara alır qi:

«Hərbi kuvvə təzqil etməq isinə bilatə'xir by saat başlamak lazımdyr. Hərbi hazırlıq işlərinə rəhbərlik edəcəq by organın işləri uçun umymi nizamnama tərtib etməqdan ötrü Beso, Mjaçin və Jəgorovdan ibarət bir komisija seçilir. Rəjon komitələrinə təqlif olınyr qi, ordy sıralarında bylynyyız olan joldaşların sıyaqlarını, bilatə'xir təksim etsin» 1).

Baqt. Komitəsi bürosy özünün dekabrın 18-ndə olan iclasını, bəzdan-bəzə hərbi təzqilat məsələsinə həsr etdi. Mufəssəl muzaqəratdan sonra belə bir kərər kəbyl edildi:

«1) Hərbi təzqilata, Baqt. rəjonnyın hərbi təzqilatı, adı verilir. 2) Hərbi təzqilatın əsas məqsədi, hərbi qəstlər təzqil etməqdan ibarətdur. Jərdə kalan vəzifələr isə hamısı, by əsas məqsəddən nia'ət edir»...

Hərbi təzqilatın adının bir kədər gejrı muəjjən olmasına jəkin qi, by hərbi təzqilat hej'ətina hər uç firka üzvlərinin daxil olacağı, səbəb olmyzdy və by firkalər hələ birləşməmiş oldyğyndan jətiniz «Baqt. rəjonnyın hərbi təzqilatı» adı ilə qıfajətlənməq lazıy qəlirdi. By dediqlərimizi, Baqt. Komitəsinin 17-

1) Baqt. Komitəsinin protokolları,

dekabrda «Himnət», «Ədalət» təzqilatları, və Kafkas Əlqə Komitəsi ilə birliqdə olan iclasının protokolları tə'jid edir. «Himnət» və «Ədalət»in numajəndələri, hər bi seksijanın Baqt. Komitəsi nəz d i n d ə təzqil olınmasına e'tiraz və byrada iztirəq etməməq ilə təhdid edilərdi. Yzyn mubahəsələrdən sonra by xusysda komitəyə mə'ryzə etmədən məsələnin uç komitə hej'əti-rijasətinə verilmiş kərara alındı.

Hərbi iz umym-firka izi ilə janəzi, bir syrətdə aparılırdı. Həmqarlar ittifaqlarının, izçi konferanslarının və izçi kilyblarının butun işlərinə əslən Baqt. Komitəsi rəhbərlik edirdi. Baqt. Komitəsinin iclaslarında deməq olar qi, butun siyasi və iktisadi məsələlər muzaqərə edilib qutləvi iz uçun jollar və usylar tərtib edilirdi. Məsələn dekabrın 13-ndə Baqt. Komitəsinin iclasında kollektiv mukavəlonəmə barəsində mə'ryzə edildi. Mə'ryzəçi söjlədi:

«By saat kollektiv mukavəlonəmə yğrynda aparılan mubarəzə, siyasi, həquməti ələ almak yğrynda mubarəzəyə çevirilmisdir; çünqı həli-hazırda mevcud olan höbrən, başkə bir jol ilə ortadan kəldirmək heç bir vəchlə mümkin deşil. Siyasi mubarəzəmişə mumanəst qəstərməmişə uçun, biz kollektiv mukavəlonəməni, tez bir zamanda sahıbyqarlara verməqə çaltməliçik, işçilər içərisində aparılan işləri kuvvələndirməq lazımdyr. Biz, işçilərə jətiniz öz birlig və kuvvələri ilə olarək bir əşj əldə edə biləcəqlərini, azadlıq onlara kızırdı ordy deşil, bəhqə də özləri verə biləcəqlərini sübyət etməliçik».

Kərara alındı:

«Kollektiv mukavəlonəməni, müsəlman işçilərə okyiyb, onlara izah edildiyədən sonra sahıbyqarlara təkdini etməli. Mukavəlonəmənin jəxzə mənimənilməsi uçun umymi firka jərgəçakları çağırılmalı və byrada

kollektiv mukavələnamanı izah etməlidir. Zəhərın firka təşkilatlarını hələqətə qətiməli, işləri əsas xətt üzrə aparımalı; iktisadi böhran ilə əlakədar olaraq işçilərin etkiləməz vəziyyətini izah etməli və işçilər əqər özləri mübarəzə etməzlərsə, KİZİL ordynyn byrajə qələ bil-məəcəqini onlara qəstərməli.

Firka Komitəsi kollektiv mukavələ yğrynda aparılan mübarəzədən proletariatu, birləşdirməq və ony hərbi çkkləzə hazırlamak üçün istifadə etdi.

1920-ci il yanvarın 19-nda komitə məhəllərin məryəzələrini dinlədiqdən aj jarym sonra, rayonları, Bələliqlə biz işlərin sur'ətini və iləridə qədən işçilərin kommynist firkaşinə olan münasəbatını, qərə biləriq, Jykarı,da qəstərilən məryəzələr, umymijətə proletariatu, o zamanqı, əhvali-ryhijəsi hakında bizə müxtəsər, laqin çok kıymətli məlymat verir.

«Bibi-Heibət, Firka həyatı, by son vaxtlarda kuv-vətlənmişdir, Firkaşə və həmqarlar ittifaqına jeni üzvlər jəzılır, iclaslara jaxət qəilir, butun məsələlər və bil-xəssə həli-həzrə ajid məsələlər ilə çok maraklantırlar...

Dəniz qənarı, rajony, Firka və həmqarlar ittifaqı, nın üzvləri qətdiqə artır, Mexanik və başka by qibi kyllikçylər ilə barabar jykarı, adminıstrasiya daxil itifa-ka daxil olır. Firkaşə joldəzilər içərisində, Zyra həquməti kyrylmadan nə kollektiv mukavələnamənin həyatə qəçirilməsi və nə başka bir xəin əldə edilməsinin müm-qun olmaması, fiqri artk əzünə jər bylmışdyr. Ha belə onlar özləri aktiv bir sırtada işə baslamadıkları, təkdir-də, Zyra həqumətin əldə edə bilməəcəqlərini və özləri bil-məsələr, KİZİL Ordynyn byrajə qəlməəcəqini da bilirlər.

Zəhər rajony, Firka təşkilatı, jəvaz-jəvaz jolyna düşür. Qoһnə, dağılın, əzəqlər bərpə edillir, Firka üzvlərinin aktiv qəlməsi müzəhədə oluyır. Hər bir ittifaqda bizim əzəqimiz vardıy. By əzəqlərdə butun məsələlər son təlimat üzrə aparıldı.

Zavagzal rajony, Başka rayonlarda oldygy qibi byrada da firka üzvləri artımaqdadır. Dajira komitəsi by vaxta kədər müsəlman təşkilatları olan «Himmət» və «Ədalət» ilə rabitə bağlaya bilməmişdir.

Kara zəhər, işçilərin əhvalı, jəvaz-jəvaz jaxətlaştır, işçilər qəzərlərini Şimali Rysiyə diqməqdədirlər. Onlar kollektiv mukavələnamadan ymydlarını qəsmiz-lər. Zyra həquməti olmazdan həç bir əj əldə etməq müm-qun olmajaçaqını, və kollektiv mukavələnamadan həç bir əj çkkmajəçaqını, jəkin edirlər. Gryp jəguncəkləri çəğrtilir və by jəguncəklərdə firka məsələlərinə bəklir. Zavodların hamısında firka əzəqləri vardıy. Rajon komitəsi tərəfindən vərəkələr byrakılır. Hər qun firka məqtabi toplanıb məsələ aparılır.

Ağ zəhər, Firka üzvlərinin hamısı, dörd grypa bolunmuşdur. Byınlar hər qun toplanıb məryəzələr din-ləjirlər. By jəkinlərdə firka konferansı çəğrtilinmişdi. Kollektiv mukavələnamə butun iclaslarda müzəqərə edilməmişdir. Hər bir işçi bilir qı, by saat iktisadi mü-barəzə noticəsində həç bir əj əldə etməq olmaz. Icla-slarda istər himmətçilər və istərə ədalətçilər dəxi istiraq edirlər. Axırın, iclasda vahid kommynist hər-bi təşkilatı, jəratmaq barəsində kərar çkərilmişdyr.

Balaxat rajony, Üzvlər artır. İri müəssisələrdə işi əzəq təşkil etməq müm-qun olmyşdyr. Əzəqlərin iclaslarında bizim program məsələlərimiz qəçilir. By axır zamanlarda kollektiv mukavələnamə və byna kara, münasəbatımız barəsində məsələ köjylmişdyr. İşçilər belə hesab edirlər qı, by çkkləməz vəziyyətdən jəkiniz Zyra həqumətinin bərpə edilməsi ilə kyrtar-mək olar. Çünqı onlar (işçilər), kollektiv mukavələ-namənin bynlarını vəziyyətini jaxətlaştıra bilməjəcə-qini jaxət anlaşırlar. Müsəlman təşkilatları ilə sikt, rabitə jokdyr; laqin onlar bəzən dajira komitəsi iclas-larında istiraq edirlər. Balaxatı, rajonynda «Himmət» ilə «Ədalət» birləşmişdir. İndi umymı rajon komitəsi seçilmişdir.

Binəkədi, Binəkədə təşkilatlar birləşmələr. İndi orada vahid kommynist təşkilatı vardıy. 1)

Baqıda olan sənəje katastrofy, Dənizqin və Kolçək cəbhələrində inkilabı gələbə çalması, Ba-

1) Baqı Komitəsinin protokolları.

qi, işçilərini inkilabçılaşdırırdı, və kommunist firkə təşkilatlarının nüfuzunu saat-ba-saat artmaga başladı. Əmələ gələn bu böhranın yalnız proletar diktatorluğuyla bərpası ilə ortadan kaldırılacağına həyat özü isbat etdi. Kollektiv yğrynda aparılan yzın mübarəzə proletariata üçün inkilabı bir məqtəb oldu. Bu mübarəzə işçiləri həqumət yğrynda vuryəməyə hazırlayırdı.

Byrasını kejd etməq çok əhəmiyyətli idi qı, bütün kommunist təşkilatlarının birləşməsi əzağından başlandı. Proletar sınıfı, 3yra həquməti yğrynda mübarəzə aparılmasını lazım oldyğyny düşünəduqdən sonra, sınıfı dyğy ilə hiss etdi qı, by mübarəzəyə yalnız həm əəqil, həm də məzmunca beynəlmələl bir firkə rəhbərliq edə bilər. Rəhbərliq edici firkə organları, qutlələrin əhvali-ryhiyyəsinə və momentin tələbinə hesabla alaraq by məsələni həyata tətbiq etməqə başladıqlar.

Hələ 1920-ci il yanvarın 1-ndə Baqı Komitəsi bürosynda «birliqdə işləməq» barəsində məryzə edildi. By məryzədən qorulurdu qı, təşkilatların dağınıq olmaları, firkə təşkilatının inqizafına məne oluy. Buro by xususda belə bir kərar çıkardı:

«Zavodlarda firkə əzəqləri bərpa və təəqil oluyr. «Himmət» və «Ədalət» əzəqləri birləşir. By iqi təşkilatlar birləşəduqdən sonra Rysja kommunistlərinədən ibarət olan əzəqlər də; by təşkilata mülhək oluyrlar. 1)

1) Baqı Komitəsi bürosynın protokolları.

Janvarın 19-nda Baqı Komitəsi belə bir kərar çıkardı:

«Bir təşkilat komisiası seçməli, firkə əzvlərini yenidən siyahıya alıb onları hesabını dytmalı. Əzəqləri birləşdirib umymlı bir təşkilat vucyda qətiməli. Sonra umymlı Baqı konferansını çağırıb, orada Baqı Komitəsi seçməli. By məsələnin kəfi syrətdə həll olynması, bütün həfəti-rijasətlərin iclasına qəçirilir».

Rajon jüəncaklarının protokollarından 1920-ci il yanvar ayının axırlarında «Himmət» və «Ədalət»in artıq birləşərək Azərbaycan kommunist firkəsi əmələ qətirdiqlərini qərməq mümkündür. Janvarın 29-nda Təkiyevin fabriqində firkə jüəncəqı oluyr və byrada hər üç firkə əzvlərinin siyahısını dytmək üçün seçilən komisyanın (jəkin qı, Ağ əəhər komisiasının) məryzəsi dinlənməydu. «Bütün firkələrin əzvlərini yenidən siyahıya aldıkdan sonra, belə bir siyahı əmələ qəlməydu: Rysja Kommunist Firkəsi—285 nəfər, Azərbaycan Kommunist Firkəsi «Himmət» 215 nəfər və Azərbaycan Kommunist Firkəsi «Ədalət»—154 nəfər». Rajon konferansı, 1920-ci il fevralın 6-sına təjmin edilmişdi. 1)

Fevralın 3-ndə dəniz qənarı rajonyunın müttəhid konferansı vake oldy. Birləşməq barəsində edilən məryzə uzrə belə bir kərar kəbyl oluydu. Konferans,

«Bizim umdə vəziyyətimizin, jəmi siyasi həqimiyətin ələ alınmasını tez bir zamanda jərinə jətirilməsi xatirəsi üçün kommunist təşkilatlarını bilatəxir təaməni»

1) Azərbaycan firkə tarixi komisiası. Dağınık sənədlər.

lə birləşdirməyə ləhinə sur'ətləndirilməsini lazımlı bilir. Byna qorə də by sahədə zərbəli bir syratdə iz aparı-masınl, butun rajon işaçılarına, bixassə hümmətçilərə tapşırılır» 1).

Butun firkələrin kuryltajı fevralın 10-y ilə 18-i arasında avke oldy.

Bibi-Hejbat rajony firkə konferansınlın proto-kollarınlndan biz qoruruq qı. Rysja Kommynist Fir-kəsi təşqilatlarınlın bir kədər xəbəri olmadan «Himmət» firkəsi tərəfindən çağırılmı,şdı; laqin bynyula belə Baqı Komitəsi kuryltajda iştiraq etdi. Kuryltajda Azərbaycanın 17 kəzasınlndan numajən-dələr var idi. Məhəllərin mə'ryzələrindən sonra, «Himmət» firkəsinin müstəkil syratdə jəzaja bilmə-jəcəqi bəlli oldy. Kuryltaj vahid Azərbaycan firkə-sinin təşqil edilməsini kərara aldı. Kuryltajda Ali Komitə seçildi.

Rajon komitəsinin mə'ryzəsindən qoruruq qı.

«Təşqilat rajonda son dərəcə bəyubub kuvvətlən-mişdir... Hali-hazırda rajonda 20 özəq vardyr» 2).

Bibi-Hejbat rajonynda olan firkə təşqilatı, üzv-lərinin umymi mikdarı, 311 nəfər idi. Bynlardan 134 nəfəri rys, 139 nəfəri müsəlman və 28 nəfəri er-məni idi.

1920-ci il fevralın 20-ndə Zavagzal rajony-nyn konferansı oldy. Məhəllərdən olan mə'ryzəçi-lər, rajon komitəsinin işaçi qutlələrindən aralanmı,ş

1) Azərbaycan firkə tarixi komisijast. Dagınlık sənədlər.

2) Azərbaycan firkə tarixi komisijast. Dagınlık sənə-dlər. Protokol numrə 12.

və umymijətlə işlərin zəif aparıldı,ğınl, qəstərir-dilər. Byna bəkməjarak umymi juqsəliiz ilə olakə-dar olarək, firkə üzvlərinin mikdarı, 300 nəfərədəq artmı,şdyr.

By konferansda uq kommynist təşqilatınlın müttəhid kuryltajı, barəsindəqi mə'ryzə çək marak-lıdyr. Mə'ryzəçilərin sözlərinə qorə kuryltajda Azərbaycanın 19 nahijəsindən təxminən 150 nəfər numajəndə iştiraq edirdi. Məhəllərdən qələnl numajəndələr kuryltajı, özlərinin tamamilə kommynist-lərin tərəfindən olan 40 min qəntiləri təmsil etdiq-lərinə inandırlır; laqin məhəllərdə rəhbərliq edici organlar olmaması, uzundən, by qəntli qutlələrinin təşqil olynmadı,ğınl, qəstəriridilər.

Bəzəkə rajonlar barəsində də təxminən cjni mə'lymatlar vardyr.

Azərbaycan kommynist firkəsinin birinci ky-ryltajı, və firkə təşqilatınlın vəziyyəti barəsində biz bə'zi mə'lymatı, 1920-ci ildə fevral ayında Gogobe-ridze joldaz ilə Lominadze joldazınl arasında dog-ry xətt üzrə olan danı,şıkda tapırlık. Gogoberidze joldaz xəbər verir qı:

«By jakınl zamanlarda Baqıda Rysja Kommy-nist Firkəsinin müttəhid kuryltajı, vake' oldy. Vahid Azərbaycan Kommynist Firkəsi təşqil edilmədir. Ky-ryltajda 200-dən artıq numajəndə var idi qı, bynlardə qəntilərin əqsərijətini təmsil edirdi... Baqıda firkə təş-qilatı, qundən-quna kuvvətlənlir. Məhəllərdə uq təşqila-tınl birləməsi deməq olar qı, kырtarmı,şdyr. İşaçi-qənt-li qutlələri içərisində biz mütlək bir nutyza maliqiz. Kollektiv təkdim edilmədir. Ordy içərisində işlər müvəffəkiyyətlə syratdə qədir. Bir çək hissələrdə inki-



lahi əhvali-ryhijə vardyr. Bymlar tərəfindən bizə jərdim olynacagına əminiq. 1)

Firkə orqanlarımlın və ajrı-ajrı joldaşlarımlın məqtyb və hesabatlarımlnda da ejni mə'lymatlar vardyr.

Qıraq qı Həzətərxana qəndərlimlə bir məqtybyn musəvvədəsində okyjryk:

«Baqıda istər rys və istərsə müsəlman iaciləri icərisində nufyzmyzın artması, mə'nasında olarək vəzijjət jaxədyr. Həttə qəntilərə nufyz jətirməq iaində belə bizə karət rəkəbat jədyr. Azərbajcanda by saat bizim vəzijjətimiz çək məhquq və nufyzlydyr. Butun sijasi gryplar bizimlə har cur əlakədə bylynmək məchyrijjətindədurlər. Jeni təzqil olynmys kəmbine bizim kuvvəimiz ilə ciddi syrətdə hesablastır. By kəmbinein numajəndəsi bizim ilə rəsmi danışığa qirmışdır. Onyn təəbbusu ilə çək ehtimal qı, Baqıdan numajəndələr qəndəriləcəq və bymlar Azərbajcanı istiklalijjətini rəsmi syrətdə təsdik etdirməqə çaltıacaklar. Biz ejni zamanda Azərbajcanda, 3yra həquməti kymək üçün çykədə bylynməkdən ötru hazırlaşırık».

Musavat həquməti 3yralar Rysjasi ilə munaşəbat duzəltmədən sənajei təzqil etməq gejri mümquq olmasi, uzundən çykilməz bir vəzijjətə duşmüədur. Laqin byna bəkmajarak Musavat həquməti 3yralar Rysjasi ilə munaşəbat duzəltməqdən, Baqı və butun Azərbajcanda çək tərəfdarı olan proletar inkilabından korkyrdy.

Həqumətin vəzijjətinin sarsıntılı oldygy, həttə əhalinin məzəcan hissəsinə belə ajdın idi. Byna qərdə nazirlər 3yrası, sədri, bəhran olmasi, hakknnda byrakılan əjjələrin hamıslınlı əsaslız oldygy-

1) Azərbajcan firkə tarixi komisijasi. Dağlık sənədlər.

ny əhalinin kylağına çatdırmağı lazıml bildi. Jysif-bəjov həttə həqumət gəzətəsinin əməqdaətli:

«Bolşevizmin, bizim Azərbajcan xalkınlın ryh və karakterinə kətijjan muvafik və bizdə bolşevizm üçün əlverişli zəminə olmamasına» inandırlırdı.

Laqin Azərbajcan həqumətinin bəzçisi, öz kabinə kolleqalarımlın fiqrini ifadə etməjirdi. Belə qı, haman həqumət gəzətəsinin əməqdaət ilə olan munaşəbəsində, daxilijjə naziri əzəgıdaqı, sözləri demədi:

«Bolşevqlər by vaktə dəq bizim cumhyrijjətimizin mustəkil jaaamasınlın binevrəsini kəzəmək üçün, cinəjətarana iələr qəururlər, byna qərdə o, (nazir) bolşevqlərin by cinəjətar iələrində nihajət verməqi kərə almədyr. Byndan sonra konsert-miting əqlində olarək istər əifahi və istərsə gəzətə və vərəqələr vasitəsilə olarək məby' heç bir bolşeviq təbligatına jol verilməjəcəqdir».

By dəfə nazir öz sözünün üstündə dyrdy. Belə qı, Musavat həquməti ömrünün axırlıncı həftələrinədə bolşeviq və iəçi hərəqatına karət aparılan təkibat son dərəcə mudhiə bir əzqil aldı. Gəzətlər dəjəndərlidi, axtarış və həbslər adi bir hadisə əzqlini almədi; iəçi jürləcləri, isə silah qucuna dağıdırlırdı.

Həqumətin qəturmuş oldygy jeni kyrs, hələ fevral ajında kejd olynmyzdy. Sənajə sahlıbları, bə'zi quzəətlərə qeçdilər və maazlarımlın kismən artırılmasını, e'lan etdilər. Həqumət by momentdən istifadə etməqi və inkilabi təzqilatlara karət, qeniz

bir hücum açmaq kərəra aldı. Baqı Komitəsinin iclasında məzəllərin kismən artırılması ilə əlakədar olaraq qələcəq işlər barəsində mə'ryzə edildi. Mə'ryzəçi qəstərdi qi, «Musavat» firkəsi musəlləman işçiləri arasında təbliğat aparmak üçün məzəllərin kismən artırılması,ın qyja höqumətin çalızması, nəticəsində əldə edilmiş oldyğyna dəjir zəjjə byrakmaga çalızır. Bynyn üçün də mə'ryzəçi bynları, lazıq qərdü:

«Sijasetin bir kədar komynistlərin iktisadi mubarəzədən bojnı kaçırmamalarını işçilərə qəstərməli, hələliq sijasi mubarəzə barəsində danızmamalı; çünqə davam edən sənəje böhranını jalınız iktisadi mubarəzə ilə ortadan kaldırmaq mümkün olmadıqı üçün, hamın sijasi mubarəzənin labud olacağı, nı biz biliriq».

Baqı Komitəsi, mə'ryzəçinin fiqrı ilə razılaşmayıb, belə bir kərəra çıkardı:

«Bizim təbliğat taktikasındaqı xəttimiz oldyğy qibi kalır. Laqın professionalar özlərini aydıtoria ilə yjynlaşdırmalı. Musavətçilər olan jərlərdə işə ehtijatlı olmalıdırlar».

Baqı Komitəsinin 4 mart tarixli iclasının protokollarında, belə bir jəzi vardır:

«By son zamanlarda höqumət bələvçilərə karın mubarəzə aparmaqı kərəra alıb cəzaları kuvvətləndirmişdir. Bizim joldaşlarımızı qudmaq üçün jeni bir əqsi-qəafijiat təzqil olınmyzdyr. Musavat firkəsi tərəfindən hələ terror dəxi təbik edəcəqdur. İşçilər arasında fitnə və onları bələvçilərdən aralı salmaq məksədi ilə, höqumət özü by saat Karabəgdə kəsədən kərgən salmışdyr. Diqi-divizija dəstələri təzqil olınyr. Təzqilatımız talandan mudafəə edə biləcəq tədbirlər qərməq lazımdyr».

Baqı Komitəsi belə bir kərəra çıkardı:

«İstər butun firkə və istərsə həmqar iktisadi işləri mümkün kədər daha qızlında aparmalı. Firkə nizamnaməsindən və firkə intizamı formasından kəllijən qənara çıkmağıb təzqilata cök ehtijat ilə jeni üzvlər kəbyil etməli. Əzəqlərdə təbliğat-təzqilat işlərini kuvvətləndirməli».

Daxilijə naziri martın 24-ndə son hadisələr barəsində bir muracətnəmə byrakdı. By muracətnəmədə dejilir:

«By jəkin qunlərdə biz bə'zi vəsikələr e'lan edəcəq qı, by vəsikələr istiklalijətimiz duamənlərinin höquməti ələ almak üçün pəjtaxtda aktiv bir syrətdə çıkıta jəpmək üçün hazırlanmaqda oldyklarını apadın isbat edir».

Bynynla əlakədar olaraq qutləvi həbslər jəpilmədi, qi, bynlar firkə təzqilatının izinə cök pis tə'sir etmiş oldy.

Baqı Komitəsi iclasında martın 27-ndə belə bir kərəra kəbyil edildi:

«Təzqilat işlərini kuvvətləndirib firkə təzqilatlarını bərpə etməli, ləci konferansın bərpası, həjəti-risasetə tapdırılrs».

Kızıl Ordynyn Deniqinə karət müzəffərənə bir syrətdə hücum etməsi və Zimali Kafkasda Zyrələr höqumətinin təzqil olınması, musavat haqimlərinin içərisinə bojuq kərkə saldı. Onlar özlərini itirdilər. «Azərbajcan» gəzətəsi «Zimal Imperializminə» və daxili kərkəyə karət öz sutyunlarında qyrylyly məkalələr dəre etməqə başladı. Höqumət gəzətəsi belə jəzırdı:

«Cəmiyyətimiz daxilində sifəsi mübarizə qəsbəlməlidir... Firqələr, şümlər, müxtəlif təzadlı cərəyan və qruplar olmamalıdır. Dönmən kararsızında öz azadlığın müdafiə edən və gəlib qəlməq arzusunda bylynan vahid bir xəlk vardır».

Musavat həquməti qəzəl bir syrətdə bilirdi qı, şümlər vardır. Qəniz əməqçi qutblərinin öny (həquməti) qərməqə qəzləri jəkdır. Onlar by həqumətə karət aktiv bir syrətdə çkətədə bylynməgə hazırdırlar. Həqumət, özünü karətədə dyran kərkəydan müdafiə etməq məksədi ilə bələzevimi tamamilə ləğv etməq üçün ən ciddi tədbirlər qərməqə bəslədi. Polis və qeneral-gybernator idarəsinin mə'murları, ö kədr əzmədlər qı, hətta daxiliyyə naziri, həbslərin bəzədə dyran nəqəlniqlərin xəbəri ölmədən apərtldığını və həbs edilənlərin bir çəkynyn uzunə heç bir təksirnamə okynmadığını qeneral-gybernatorə jazıb bildirdi.

İrticə ö dərəcəyə qəlib çətdi qı, polis ən qərqəmlilə firqə izçilərinin kətlini təzqilə bəslədi. Martın 25-ndə Azərbajcəndə ən qərqəmlilə və məşhyr bələzevqlərdən birisi olan Əli-Bajramov kətl. edildi. Qeneral-gybernatoryn özünün e'tiraf etməsinə qərə,

«By hadisə cəmiyyəti dərən bir syrətdə ləjəcəyə qətirdi. By xususyda cəmiyyət icərisində jəlan xəbərlər jəjlməkdədyr».

Qeneral-gybernator polis idarəsinə «bədəfqlarları, qəzəf etməq» üçün ən ciddi tədbirlər qərməsinə jazıb əmr etdi. Ləqin byny kejd etməq çək karaktəriqdur qı, qeneral-gybernatoryn by əmri jəltıqz

aprelin 15-ndə jə'ni kətlədən uç həftə qəcdiqdən sonra e'tiraf edildi. Bynyın səbəbi isə, musavat həqumətləri bəj və byrzəyazijə həqumətinin artıq son qunlərinə qəçirməqədə öldyğynə və byna qərə də onlarnın çəlməsinin əbəş öldyğynə özləri e'tiraf edirdilər.

Baqı Komitəsi həbsə aləndi; ləqin az bir zaman sonra ö jənidən bərpə edildi və jələr qundən-qunə kuvvəlonməqə bəslədi. By jəklənlərdə jələyə xitam veriləcəyi artıq həmişə bəlli idi.

Aprəlin 8-ndə ordynyn Hərbi İnkilab Byrasına jazılmı; olan mə'ryzənin musəvvədəsində biz ökyjyryk:

«Byrədə ələ bir tərəfti əmələ qəlməkdür ki, biz by qunlərdə çkətədə bylynyb həquməti ələ ələ bilərdi; ləqin byna by saat by həllər mənə ölyr; qonullu ordynyn butun hərbi donanməst, bələzevqlərə karət apərtlan mübarizəni dəvəym etdirməq ərtilə Azərbajcən həqumətinə verilir. Byna qərə də biz, çkətə etdikimiz zaman hərbi donanmə toplərlənin ələsi ələ jər uzundən silnəcəqimizdən kərkəyryk. Biz donanməni kuvvətdən salmāq üçün hər bir tədbiri qərrurə. By məksəd ələ də Petrovsqijə və Həstərxiyə adamlar qondəririk».

Qonullu ordynyn 3000 nəfərdən ibarət olan pijaədə hissələrinin silahlırlar, Azərbajcən həquməti tərəftindən alınır və Qənəcəyə əklil edilir. Ləqin silahlərin müəjjon bir miktədi, onlarnı özlərində kəlmədyr. Baqı qədə inkilab öldygy sərəitədə bələ bynyın özü də bizim ələhimizə bəjəq bir kuvvədyr».

Aprəlin 15-ndə professionalərlənin icəlasında həli-hazır bərəsində mə'ryzədə bylynan mə'ryzəci də vəzijjəti təxminən e'jni syrətlə karaktərize etdi. O, öz mə'ryzəsində səjlədi:

«Byrada Azərbaycanın kommünist firkəsi 3yra höquməti yğrynda mubarəzə aparmak karətsində dyryr. Objektiv əsarəit isə qət-qədə onun mənfəətinə yğryn bir əəqil alır. Kabakca əsarəit tamamilə başka idi. Deniqin kuvvəli idi. 3yra höquməti təəqil etməq üçün əqər azacək da olsa təəsəbbus edilsə idi, o zaman 3yra höqumətini məlv etməq üçün Zəkafkasijəyə bəjuq kuvvələr qəndarilə bilərdi. Antanta da çək kuvvəli idi, o da tə'sir edə bilirdi. İndi isə Deniqin məğlyb edilib dəridilimlədyr; artək Deniqin jəkdyr. İndi 3yra höquməti sifətində olarək kuvvəli bir müttəfik vadyr. Antantanı kuvvəsi artək sarstımədyr; belə qı, Baqı, proletariət, jəltiniz «Musavət» höquməti ilə mubarəzə etməlidur qı, by höqumətin də e'tibarı çək dəzmədyr. «Musavət» firkəsinin bütün sə'j və fəalijətlərinə bəkməjarək o daha müsəlmanlar içərisində öz nüfuzunu itirmədyr. Əqsinə olarək kəzalarda indi höqumətə karət bəjuq bir nərəzilik hiss edilməqdədyr. Hər yerdə gələjən vadyr. Səjjəjirlər qı, bə'zi hərbi hissələrdə tamamilə hazır və cəkədə bylynmək üçün çağırılz qəzələjirlər... Höqumət tərəfindən edilən tə'kibət və həbslər, təəqilatı, sarstıməyə bilməz».

İktibas etmiş oldyğymyz hesabatlar bəzəviqlərin inkilabi fəalijəti qutlələr içərisində o kədərdərinlənmədyr qı, musavətlər heç bir tə'kib və tədbir ilə öz haqimijətlərini xilas edə bilməjəcəqlərdi.

Aprel ayının 1-nədə firkə komitəsi iclasında qəstəridi qı,

«kollektiv mukavəlanəmə, işçilər arastında by saat öz əhəmiyyətinə tamamilə itirmədyr. İşçilər ona artək tamamilə lakejd bəktirlər, sazlı komisijəsinə də heç bir iclas olmajr. Umymijətlə iktisadi əsarlar, mejdandan qəturulmuşdur. İndi artək siyasi əsar mejdana atmaq və işçiləri by əsar ətrafında təəqil etməq lazımdyr».

Baqı Komitəsi, by xusysda Əlqə Komitəsinə müracəət etməqi kərəra aldı. Əlqə Komitəsi, aprelin 19-nda kərəra aldı:

«İşçi qutlələri indiqi höqumət əsarəitində kollektiv mukavəlanəməni həyata qecirməq mümkün olmadığına artək jəkin etmişlər; byna qərə də onları (işçilərin) daha artək inkilabi əməlləri üçün neft sənajəti sahəbləri ilə aparılan bütün danışıkları, qəsməq lazımdyr. Laqin bəzəviqlər həkkində əsarətlər çikməsinə səbəb olmamək üçün by məsələ xusysynda işçi qutlələrini əsarətdəki kəjdə üzrə cəkək jəpməyə məbyr etməli:

- 1) «Sazlı komisijəsi kollektiv mukavəlanəmənin ən mühüm, işçilərin mənfəəti ilə çəkil bir syratda olakədar olan maddələrini iləri surur və by maddələrin neft sənajəti sahəblərindən kət'i bir cavab istəjir.
- 2) «İşçi konferansı çağırılır, sazlı komisijəsi neft sənajəti sahəbləri ilə aparılan danışığı qəsmədən, ləmin danışıklarla qədis və nətialəri bərəsində işçi konferansında müfəssəl bir məryzə edir.
- 3) «Jəltiniz işçi konferansı kərəra alındıkdan sonra sazlı komisijəsi by danışıkları qəsir». 1).

İşçi sınıfı, kommünist firkəsi başda olarək üzrə heç bir zəjə jərməz Musavət höquməti üzərinə hücum jəpmək üçün lazımi kuvvə toplajrdı. By mubarəzə, müxtəlif millətlərdən olan işçiləri və Azərbaycanın əməqçi qəntilələrini birləşdirirdi. Kət'i vyryzməyə hazır olarək üçün Əlqə Firkə Komitəsi kərəra aldı:

«Höquməti ələ almək üçün aparılan mubarəzənin kət'i momenti jəkilinməz (qı, by zaman 1-məj bəjramənin əsas vəzifələrini həyata qecirməq üçün bütün işçi kuvvələrindən mümkün kədərdə səmərəli bir syratda istifadə etməq lazımdyr). Heç bir sulhəyvanə numajiz

1) Azərbaycan firkə tarixi komisijəsi, Firkə Komitələri iclaslarının protokolları.

duzəltməq, tə'tillər e'lan etməq lazım deyildir. Jətiniz konsertlər və mitinglər duzəltməq və lazımı vərəkələr byrakmak ilə qifajətlənməq lazımdır».

Əlqə Komitəsinin by kərarı həyata qeçirilmədi; çünqə mülqədar-byrzyazija parlamanı, aprel ajının 28-ndə həquməti Azərbaycan Kommynist Firkəsinin sifətində olarək işçi və qəntilərə verməq məbyirijətində kaldı.

Firkə Komitəsi 1-maj bajramını, qeçirməq məsələsinə aprelin 29-nda jəniddən bəkdı, və majın birində numajiz duzəltməq kərarını, çıkardı. Baqi proletariati, 1—maj bajramını, by dəfə artıq 3 y- r a l a r Azərbaycanında qeçirmiz oldy.



Kijmeti 40 k.

1929

606

Истарт Отдел ЦК и БК АКП (б)

Я. Ратгаувер

**Борьба за Советский Азербайджан**

БАКУ — 1929

1929

---

606